

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

તંત્ર-સંયોજક : પીયૂષ ઠક્કર

piyushathakkar@gmail.com

91 97260 68447

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક મ

સંચયન ૩૧ – ઓગસ્ટ ૨૦૧૮

સંપાદકનું કથન.....રમાણ સોની

કાવ્યસપ્તક.....કવિતા.....સુંદરમ્

ઇન્દ્રેશ્વરથી આશ્રમ.....પ્રવાસ.....નરોત્તમ પલાણ

ઘરઝુરાપો.....કાવ્ય.....બાબુ સુથાર

સજોડે પડાવેલી છબી.....વાર્તા.....ચિનુ મોદી

આ દર્દ.....ગઝલ.....રઘુવીર ચૌધરી

તપની મહાસિદ્ધિ.....નવલકથા-પ્રકરણ.....કનૈયાલાલ મુનશી

મેઘદૂત(કાલિદાસ).....કાવ્ય-અનુવાદ.....જયંત પંડ્યા

કમનસીબ કવિ કાન્ત.....ચરિત્ર.....વિનોદ ભટ્ટ

કઈ તરકીબથી.....ગઝલ.....ઉદયન ઠક્કર

રચનાર તેનો વર.....પુસ્તક-પરિચય.....દીપક મહેતા

.....એકત્ર વૃત્ત.....

Paintings on Plaster

* સુંદરમ્નાં ૩ ગીતોનું ગાન – અમર ભટ્ટના સ્વરમાં

સુંદરમ્ના એક કાવ્યનું પઠન – કવિના પોતાના અવાજમાં (સૌજન્ય : અમર ભટ્ટ)

કવિ કાલિદાસ વિશે એક લોકવાયકા તો જાણીતી છે – ઝાડની જે ડાળી પર એ બેઠો હતો એ ડાળીના મૂળ ફાંટા પર જ એ કુહાડીના ફટકા મારતો હતો. કાલિના વરદાન પહેલાંના મૂર્ખ કાલિ-દાસ વિશેની આ અતિશયોક્તિ છે. પણ બીજી એક ઓછી જાણીતી લોકવાયકા પોતાની લાયકાત ન જાણતા મહત્વાકાંક્ષી કાલિદાસની છે : કહે છે કે, એક વિદૂષી રાજકુમારી સાથે લગ્ન કરવાની ઈચ્છા એણે વ્યક્ત કરી. આ અબુધ યુવકનો ઉપહાસ કરતાં રાજકુમારીએ કહ્યું : ‘મને પરણવા નીકળ્યો છે?’ ‘અસ્તિ કશ્ચિદ્ વાગ્વિશેષ:?’ (– વાણીનો કોઈ વિશેષ છે તારી પાસે?) એટલે કે કશું ખાસ વાચન, કોઈ જ્ઞાન, કંઈ લખ્યું હોય તેં – એવું છે ખરું?’

આ ઉપહાસ એક પડકાર – એક ચેલેન્જ બની ગયો કાલિદાસ માટે. એણે સાધના કરી હશે. (સાધના એ જ ઉપાસના, તપ – વરદાન માટે.) અને એનાં ચાર મોટાં સર્જનકાર્યો – ‘કુમારસંભવ’ (અસ્તિ ઉત્તરાસ્યાં દિશિ...), ‘મેઘદૂત’ (કશ્ચિત્ કાન્તાવિરહ ગુરુણા...), રઘુવંશ (વાગ્-અર્થો ઈવ સંપૃક્તૌ...) અને ‘ઋતુસંહાર’ (વિશેષ સૂર્યો સ્પૃહણીય ચન્દ્રમા...)—ના પહેલા શબ્દોથી એણે રાજકુમારીના પેલા મહેશ્વાનો – અસ્તિ, કશ્ચિત્, વાગ્, વિશેષ:નો – અસરકારક ઉત્તર આપ્યો.

વાગ્વિશેષ એવા વિશિષ્ટ શબ્દનો પૂરો મર્મ પણ જે સમજ્યો ન હતો એ કાલિદાસની મૂળભૂત શક્તિને એક હકારાત્મક ધક્કો વાગ્યો. ઘા વાગી જાય એવી મજાકથી એ હતાશ ન થયો – પણ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરાયો. તર્ક કે અક્કલ વગરની લાગતી, ગપ્પા જેવી લોકવાયકા ખરેખર તો પ્રતીકાત્મક સંકેતરૂપ હોય છે. સંકેત ખોલી શકાય તો કોઈ અર્થ પ્રગટી આવે એમાંથી...

મહેશ્વા પછીની સાધના એટલે જાત-પડકારનું તપ. કાલિદાસે જેમ વાચક-ભાવક-જ્ઞાતા તરીકેની શક્તિઓ વિકસાવી હશે એવું જ નરસિંહ મહેતા વિશે પણ બન્યું હોવું જોઈએ. નર્યા અલગારી સંત-ભક્ત નરસિંહને ભાભીનું મહેણું ઘર તજીને જ્ઞાન મેળવવા તરફ ખેંચી ગયું. (રાજેન્દ્ર શાહની પંક્તિ છે ને? – ‘ઘરને તજીને જનારને, મળતી વિશ્વતાણી વિશાળતા.’) નરસિંહે ‘જંગલમાં જઈ તપ કર્યું’ એટલે કે કોઈ જાણકારની પાસે સાધના કરી – સાંભળ્યું—વાંચ્યું—વિચાર્યું—જ્ઞાન સંચિત કર્યું... એટલે જ, નરસિંહની કવિતામાં સંદર્ભો ટાંકેલા જોઈ શકાય છે : ‘વેદ તો એમ વદે, શ્રુતિ-સ્મૃતિ શાખ દે...’ એટલે કે એમણે અધ્યયન કર્યું – વેદોપનિષદોનું. અને વળી રાસ-લીલાના પરમ વિસ્મય તરફ પણ ખેંચાયા. શૈવ નરસિંહ વૈષ્ણવ(જન) પણ બન્યા.

○

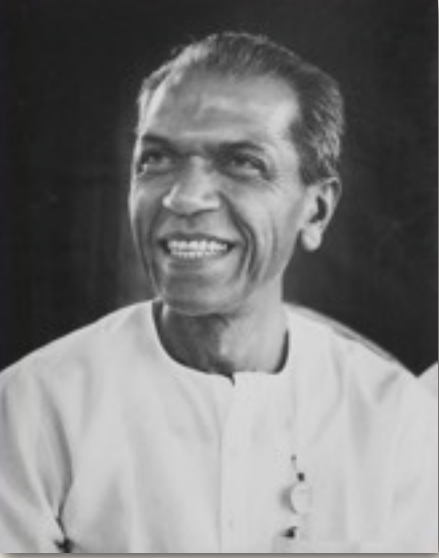
વાત એ છે કે મૂળભૂત શક્તિનો તણખો હોય માણસમાં તો વાચન-અધ્યયન-જ્ઞાનસંપાદનની સાધનાથી એ જ્યોતિ પ્રગટાવે. કવિની સર્જકતા વિદગ્ધતાને લીધે વધુ ઊજળી, વધુ પ્રખર પણ, બને; અને વિદ્વાનની વિચક્ષણતા પણ જ્ઞાનગ્રાહક શક્તિથી જ વિકસે. સાચા ભાવકો અને સાચા જ્ઞાનગ્રાહકોથી કલા તેમજ જ્ઞાનનાં ક્ષેત્રો ઉજ્જવળ બને છે. અને એ બંનેનું સુખકર પરિણામ તે છેવટે તો નર્યો આનંદ જ.

રમાણસોળી

કાવ્ય-સપ્તક – સુંદરમ્

ગાંધી-સમયના કવિ સુંદરમ્ (લુહાર, ત્રિભુવનદાસ : ૨૨.૩.૧૯૦૮ – ૧૩.૧.૧૯૯૧) ભક્તિ-સંવેદનનું ‘હંકારી જા’ જેવું ગીત લખે, નવસર્જન માટેના વિદ્રોહનું છંદ-ચુસ્ત ‘ઘણ ઉઠાવ’ કાવ્ય લખે અને ઉન્મુક્ત શૃંગાર-ઉક્તિવાળું ‘તે રમ્ય રાત્રે’ કાવ્ય પણ લખે એ એમની સર્જકતાનો આસ્વાદ્ય વિસ્તાર બતાવે છે. સુંદરમ્ જેવા ઉત્તમ કવિ એવા જ ઉત્તમ વાર્તાકાર, એવા જ શક્તિમંત વિવેચક. સુંદરમે નાટક, પ્રવાસ, અનુવાદ, વગેરેમાં પણ પ્રતિભા દાખવી છે.

અહીં રજૂ કરેલું એમનું કાવ્ય-સપ્તક એમની કવિશક્તિનો હૃદય પરિચય કરાવશે.

ઘણ ઉઠાવ

ઘણુંક ઘણું ભાંગવું, ઘણ ઉઠાવ, મારી ભુજા!
ઘણુંક ઘણું તોડવું, તું ફટકાર ઘા, ઓ ભુજા!
અનંત થર માનવીહૃદય-ચિત્ત-કાર્યે ચઢ્યા
જડત્વ યુગ જીર્ણના, તું ધધડાવી દે ઘાવ ત્યાં.

ધરા ઘણઘણે ભલે, થરથરે દિશા, વ્યોમમાં
પ્રકંપ પથરાય છે, ઉર ઉરે ઊઠે ભીતિનો
ભયાનક ઉછાળ છે, જગત જાવ ડૂલી ભલે,
પછાડ ઘણ, ઓ ભુજા! ધમધમાવ સૃષ્ટિ બધી!

અહો યુગયુગાદિનાં પડ પરે પડો જે ચઢ્યાં
લગાવ, ઘણ! ઘા, ત્રુટો તડતડાટ પાતાળ સૌ,
ધરાઉર દટાઈ મૂર્છિત પ્રચંડ જ્વાલાવલી
બહિર્ગત બની રહો વિલસી રૌદ્ર ફુટકારથી.
તોડી ફોડી પુરાણું
તાવી તાવી તૂટેલું,
ટીપી ટીપી બધું તે અવલનવલ ત્યાં અર્પવા ઘાટ એને,
ઝીંકી રૂહે ઘા, ભુજા હે, લઈ ઘણ, જગને ઘા થકી ઘાટ દે ને!

(વસુધા)

બાનો ફોટોગ્રાફ

અમે બે ભાઈ બાને લે ગયા ફોટો પડાવવા,
ભાવતાલ કરી નક્કી સ્ટુડિયોમાં પછી ચડ્યા.

ભવ્ય શા સ્ટુડિયોમાં ત્યાં ભરેલી ખુરશી પરે
બાને બેસાડી, તૈયારી ફોટો લેવા પછી થતી.

જરા આ પગ લંબાવો, ડોક આમ ટટાર બા!
કહેતો મીઠડા શબ્દે ફોટોગ્રાફર ત્યાં ફરે.

સાળુની કોર ને પાલવ શિરે ઓઢેલ ભાગ ત્યાં
ગોઠવ્યાં શોભતી રીતે, ફૂલ પુસ્તક પાસમાં.

ચહેરા-પે તેજ ને છાયા શોભતાં લાવવા પછી
પડદા છાપરા માંહે આમ ને તેમ ગોઠવ્યા.

શામળા વસ્ત્રથી ઢાંક્યા કેમેરામાં લહી લહી,
લઈને જોઈતું ફોકસ, પ્લેટ તેમાં ધરી પછી,

ઢાંકણું ખોલતાં પહેલાં સૂચના આમ આપતો,
અજાણ્યો, મીઠડો ખાલી ફોટોગ્રાફર બોલિયો :

‘જોજો બા, સ્થિર ઘાં સામું ક્ષોભ ને શોક વિસ્મરી,
ઘરમાં જેમ બેઠાં હો, હસતાં સુખડાં સ્મરી.

આછેરું હસજો ને બા, પાંપણો પલકે નહીં,
રાખશો જેવું મોં તેવું બરાબર પડશે અહીં.’

અને બા હસતી કેવું જોવાને હું જહીં ફર્યો,
જૂઠડા વર્તમાનેથી કારમા ભૂતમાં સર્યો.

હસવાં રડવાં બેમાં નમતું કોણ ત્રાજવું?
જિંદગી જોઈ ના જોખી કોઈએ કદી બા તણી.

ચૌવને વિધવા, પેટે બાળકો કંઈ, સાસરે
સાસુ ને સસરા કેરા આશ્રયે બા પડી હતી.

વૈતરું ઘર આખાનું કરીને દિન ગાળતી,
પુત્રોના ભાવિની સામું ભાળીને ઉર ઠારતી.

બાએ ના જિંદગી જોઈ ઘરની ઘોલકી તજ,
એને કોએ ન સંભાળી, સૌને સંભાળતી છતાં.

ઘસાતી દેહમાં એના રોગ ને દોગ ઊતર્યા,
સૌની બેપરવાઈથી દર્દ દુઃસાધ્ય શું થયું.

અને બાના પ્રતિ સૌને કરુણાપ્રેમ ઊમટ્યાં,
એહના મનને રાજી રાખવા મથતાં બધાં.

આછેરા માતૃપ્રેમે ને આછા કર્તવ્યભાનથી
પ્રેરાઈને અમે ચાલ્યા દવા બાની કરાવવા.

બતાવ્યાં શહેર બાને ત્યાં બંગલા, બાગ, મહેલ કેં,
સિનેમા, નાટકો કેં કેં, ગાડીઘોડે ઘુમાવી ને,

અમારા પ્રેમ કે સ્વાર્થ તણા સ્મારક-શો અમે,
અનિષ્ટો શંકતાં ઇચ્છ્યું બાનો ફોટો પડાવવા.

અને ત્યાં નમતા પહોરે ફોટોગ્રાફરને તહીં,
અમે બે ભાઈ બાને લે ગયા ફોટો પડાવવા.

પુત્રોથી, પતિથી, સાસુ-સસરાથી અરે, બધા
વિશ્વથી સર્વદા સાચ્યે બિચારી બા ઉપેક્ષિતા.

પડા’વા બેઠી ત્યાં ફોટો, ફોટોગ્રાફર ત્યાં ઊભો,
અજાણ્યો, મીઠડો ખાલી હસવા ત્યાં કહી રહ્યો.

અને બા હસતી કેવું જોવાને હું ફર્યો જહીં,
બોર-શું આંસુ એકેક બાને નેત્ર ઠર્યું તહીં.

ચિડાયો ચિત્ર લેનારો, ‘બગડી પ્લેટ માહરી.’
પ્લેટ શું, જિંદગીઓ કેં બગડી રે હરિ, હરિ!

(કાવ્યમંગલા)

તે રમ્ય રાત્રે

તે રમ્ય રાત્રે
ને રાત્રિથીયે રમણીય ગાત્રે
ઊભી હતી તું ઢળતી લતા સમી
ત્યાં બારસાખે રજ કાય ટેકવી

ક્યાં સ્પર્શવી?
ક્યાં ચૂમવી? નિર્ણય ના થઈ શક્યો.
ને આવડી ઉત્તમ કામ્ય કાયા
આલિંગવાને સરજાઈ, માની
શક્યું ન હૈયું, જડ થીજી એ ગયું
એ હૈમ સૌન્દર્ય તણા પ્રવાહમાં.

ને પાય પાછા ફરવા વળ્યા જ્યાં
ત્યાં સોડિયેથી કર બહાર નીસરી
મનોજ કેરા શર-શો, સુતન્વી
કાયાકમાને ચડી, વીંધવાને
ધસંત ભાળ્યો : ‘નથી રે જવાનું.’
હલી શક્યો કે ન ચાલી શક્યો હું,
નજીક કે દૂર જઈ શક્યો ન હું,
એ મૂકતા-સાગરમાં વિમૂઢતા,
તણા અટૂલા ખડકે છિતાયલા
કો નાવભાંગ્યા જનને ઉગારવા
આવંત હોડી સમ તું સરી રહી.

ક્યાં સ્પર્શવો? ક્યાં ગ્રહવો? તને તે
નડી શકી ગૂંચ ન લેશ ત્યારે –
તે રમ્ય રાત્રે,
રમણીય ગાત્રે!

(વસુધા)

બુદ્ધનાં ચક્ષુ

ભલે ઊગ્યાં વિશ્વે નયન નમણાં એ પ્રભુ તણાં,
ઊગ્યાં ને ખીલ્યાં ત્યાં કિરણકણી આછેરી પ્રગટી,
પ્રભા ત્યાં ફેલાઈ જગત પર દિવ્યા મુદ તણી,
હસી સૃષ્ટિ હાસે દલ કમલનાં ફુલ્લ બનિયાં,
પ્રભો! જન્મે જન્મે કર ધરી કંઈ શસ્ત્ર ઊતર્યાં,
નખાગ્રે, દંતાગ્રે, દમન કરિયું શબ્દછળથી,
સજ્યું કે કોદણડ, ગ્રહી પરશુ, ચક્રે ચિત ધર્યું,
તમે આ જન્મે તો નયનરસ લેઈ અવતર્યાં,
વિધાતાનાં દીધાં નયન કરીને બંધ જગ આ
ભુજાએ ઝૂઝંતું કુટિલ મનનો આશ્રય લઈ,
પ્રભો! આવી આપે નયન જગને અર્પણ કર્યાં,
ભમંતું અંધારે જગત નવ ચક્ષુ જગવિયું,
મથ્યા લોકો ખુલ્લાં નયન કરવા બંધ પ્રભુનાં,
પૂર્યાં કિલ્લે, મહેલે રમણીભુજને પિંજર વિષે;
વિદાર્યાં એ બંધો, નયન ઊઘડ્યાં ચેતનભર્યાં,
ન ઊંઘ્યાં જાગેલાં, મુરછિત દગોને જગવિયાં,
ફરી ખૂણે ખૂણે જગત નીરખ્યું નેત્ર સદયે,
લહું : સૃષ્ટિખાડે ખદબદી રહ્યા કીટ જગના,
જરા વ્યાધિ મૃત્યુ ત્રિવિધ વમળે ડૂબી મરતા,
અને બીજા જીવો ઉપર નભતા જીવ નીરખ્યા.
ઘૂમ્યા શાંતિ અર્થે વન વન, તપો તીવ્ર તપિયાં,
ન લાઘ્યું ઇચ્છેલું, નયન ભમતાં ત્યાં વિરમિયાં;
સર્યાં તે મીંચાઈ નિજ હૃદયને સાગરતલે,
ઠરી આત્માગારે વિરલ લઈ મુક્તા ઊઘડિયાં.
અને આત્મસ્નાને અધિક થઈને આર્દ્ર નયનો
ખૂલ્યાં ના ખૂલ્યાં ત્યાં પ્રણયરસગંગા અવતરી,
વહી તે ફેલાવી સભર જડ ને ચેતન વિષે,
કૃપાગંગાસ્નાને અવગતિ ટળી જીવ સહુની
ઉધારી સૃષ્ટિને નયનજલથી, ચક્ષુ પ્રભુએ
શમાવ્યાં; ત્યાં બીજાં નયન જગને અંતર ખૂલ્યાં;
પછી ઝંઝાવાતો ઊમટી કદી એને મૂંઝવતા,
તુફાનો દાબી એ દ્વિગુણ બલથી તે ચમકતાં.

હવે ના મીંચાશે નયન કદીયે જે ઊઘડિયાં,
દયાની ગંગા આ પરમ તપ અંતે ઊતરી, તે
અખંડા વહેતી રૂઠો કઠણ તપના ચિંતન થકી,
વહો ખંડે ખંડે પ્રતિ ઉર વહો તપ્ત જગને.

(કાવ્યમંગલા)

હું ચાહું છું

હું ચાહું છું સુન્દર ચીજ સૃષ્ટિની,
ને જે અસુન્દર રહી તેહ સર્વને,
મૂકું કરી સુન્દર ચાહી ચાહી.

(વસુધા)

મેરે પિયા!

મેરે પિયા મેં કહું નહીં જાનું,
મેં તો ચુપચુપ ચાહ રહી.
મેરે પિયા, તુમ કિતને સુહાવન,
તુમ બરસો જિમ મેહા સાવન,
મેં તો ચુપચુપ નાહ રહી. મેરે પિયાં

મેરે પિયા, તુમ અમર સુહાગી,
તુમ પાચે મેં બહુ બડભાગી
મેં તો પલ પલ બ્યાહ રહી. મેરે પિયાં

(યાત્રા)

મેરે પિયા! - અમર ભટ્ટના સ્વરમાં

સુંદરમૂનાં ગીતોનું ગાન - અમર ભટ્ટના સ્વરમાં

સુંદરમૂનાં ગીતોનું ગાન - અમર ભટ્ટના સ્વરમાં

હંકારી જા

મારી બંસીમાં બોલ બે વગાડી તું જા,
મારી વીણાની વાણી જગાડી તું જા.

ઝંઝાનાં ઝંઝરને પહેરી પધાર પિયા,
કાનનાં કમાડ મારાં ઢંઢેળી જા,
પોઢેલી પાંપણના પડદા ઉપાડી જરા,
સોનેરી સોણલું બતાડી તું જા. મારીં

સૂની સરિતાને તીર પહેરી પીતાંબરી,
દિલનો દડૂલો રમાડી તું જા,
ભૂખી શબરીનાં બોર બેએક આરોગી,
જનમભૂખીને જમાડી તું જા. મારીં

ઘાટે બંધાણી મારી હોડી વછોડી જા,
સાગરની સેરે ઉતારી તું જા,
મનના માલિક તારી મોજના હલેસે
ફાવે ત્યાં એને હંકારી તું જા. મારીં

(વસુધા)

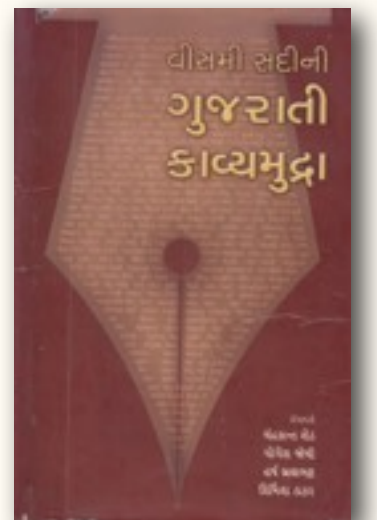

મારી બંસીમાં બોલ - કવિના પોતાના
અવાજમાં

તને મેં

તને મેં ઝંખી છે -
યુગોથી ધીખેલા પ્રખર
સહરાની તરસથી

(વસુધા)

ઇન્દ્રેશ્વરથી આશ્રમ - નરોત્તમ પલાણ

સવારમાં વહેલો ઇન્દ્રેશ્વરનો સાયકલ પ્રવાસ. જૂનાગઢની બહાર, સકરબાગથી દૂર, ગિરિતળેટીમાં ઇન્દ્રેશ્વર આવેલું છે. બપોરનું ભોજન ત્યાં લેવાનો વિચાર થયો અને બે પ્રાયમસો ઉપર એકસાથે રોટલી-શાક બનાવી કાઢ્યાં. ‘માંડી સિંહાસન રાય ગિરનાર શૃંગે, યાત્રાળુને કનક-અંગુલિથી નિમન્ત્રે’ ત્યાં જ અમારી સાયકલો સકરબાગ વટાવી ચૂકી હતી! દોલતપરા છોડ્યું અને ગીચ જંગલ શરૂ. અત્યારે તો બેસતી વસંતનાં નાચણાં! જંગલની સડક કેસૂડાંથી પથરાઈ કેસરી બની ગઈ હતી. બધી બાજુ ટેકરીઓ, વચ્ચે - ઝરમાં સૌથી ઉપર લીલી કુંપળોની માથે ઇન્દ્રેશ્વરની ધજા ફરકતી હતી! નીચે સડક પર ફરકતા હતા ચાર રૂમાલો. સાયકલના ધીરા અવાજ સાથે ગીતો પણ ગૂંજતાં હતાં અને નયનોના નર્તન સાથે કૂણી કુંપળો અને કેસૂડાં હસી રહ્યાં હતાં. ઇન્દ્રેશ્વરની જગ્યા એટલે જગ્યા. અસંખ્ય ખાખરાઓને કારણે સૌંદર્યનો ખજાનો ખૂલી ગયો છે. ખાલી પડેલાં ઝરણાંને કિનારે ઇન્દ્રેશ્વરનું સુંદર મંદિર, કોકિલના કલગાનથી અભિષેક પામતું હતું.

‘મનોહર!’

સામે જ, મનોહર હતી કુદરત, ગિરનારનો કોઈ વડ્ડઝવર્થ જરૂર ઉચ્ચારી બેસે :

‘આથી વધુ ન પૃથ્વી પાસે દશ્ય કાંઈ’

અમે સૌ કંઈક ઓર મિજાજમાં આવી ગયા. કોઈ કશું બોલતું ન હતું. સૌ સૌને ગમે તેમ સૃષ્ટિના રંગ ઝીલતું હતું : એક કેસૂડાનો ઢગલો કરતો હતો, બીજો બાજુના ઓટા ઉપર ચડીને ‘એ આસમા ઝૂક રહા હૈ જમીં પર’ ગાતો હતો. ત્રીજો મંદિરમાં ડંકા, ટોકરી વગાડી આજુબાજુ ફરતો હતો. ચોથાએ મૂકી’તી દોટ ઇન્દ્રેશ્વરની પાછળ, ગિરનારના પૃષ્ઠ ઉપર ચડવા.

થોડાક ઊંચે ચડીને નીચે રહી ગયેલા ઇન્દ્રેશ્વરને મેં નિરખ્યું : અહો, મધુર! મધુર! બંને બાજુની ટેકરીઓ ઉપરથી જાણે કેસૂડાનું રૂપ ધારણ કરી વસંતની વણજાર ઇન્દ્રેશ્વરનાં ચરણોમાં ઝૂકતી હતી. અમે જે રસ્તા ઉપરથી આવ્યા તે નાનું એવું નિર્ઝર બની રહ્યું છે. અત્યારે તો જાણે કેસૂડાનો પ્રવાહ તેમાં ચાલ્યો જાય છે. મને થયું કે આ જગ્યાએથી ચોમાસામાં જો ઇન્દ્રેશ્વરને જોવામાં આવે તો કદાચ આ સ્થળનું સૌથી વિશેષ સૌંદર્ય માણી શકાય. ચારેબાજુથી કૂદાકૂદ કરીને અસંખ્ય ઝરણાંઓ ઇન્દ્રેશ્વરનાં ચરણો આગળ ભેગાં થતાં હશે, ત્યાંથી ભાગીરથીનું રૂપ ધારણ કરી સમુદ્રને મળવા કે સગરપુત્રોનો ઉદ્ધાર કરવા ચાલી નીકળતાં હશે! ઘડીભર તો હું પોતે એક ઝરણું હોઉં એમ અનુભવ્યું અને શિવનાં ચરણોમાં થઈ સામેની ઝરમાં વિલીન થઈ જવાતું લાગ્યું!

કેટલીય વાર ત્યાં બેઠો. નીચે આવ્યો ત્યારે સાડા ત્રણ થયા હતા. કકડીને ભૂખ લાગી હતી. સૌ ભેગા થયા. એક મિત્ર સૂઈ ગયો હતો તેને ઉઠાડ્યો અને જમવા બેઠા. ભોજન તો લાવ્યા હતા પણ જમવું શેમાં? બાવાજી પાસે વાસણ મળી શકે તેમ હતાં પણ નહિ! ગોઠણ ઉપર રોટલી

રાખી, એક હાથમાં શાકનો પિંડ લઈ, દૂર દૂર બેસી સૌ ખાવા લાગ્યા! આપણા પૂર્વજો વાંદરા ન હતા એમ કોણ કહે છે?

પાણી પીને આડે પડખે થયા. ધીરે ધીરે ચર્ચા શરૂ થઈ. વસંતોત્સવ ન્હાનાલાલે આવા વાતાવરણ વચ્ચે લખ્યું હોત તો? સુંદરમ્ ન્હાનાલાલને ગુજરાતી કાવ્યની વસંત કહે છે – અને એમ ચર્ચા ચાલી. હું પણ એમાં ક્યારે જોડાયો તેની ખબર ન રહી અને : ‘વસંત સાથે ન્હાનાલાલ ભક્તિભાવનો કવિ પણ છે. નરસિંહ-મીરાં પછી અનુભૂતિની સચ્ચાઈવાળાં કાવ્યો વિશેષ કરી ન્હાનાલાલમાંથી આપણને મળે છે.’ મેં ઉપાડ્યું અને મારી ટેવ મુજબ એક લાંબુંલય ભાષણ ઠોકી માર્યું! ન્હાનાલાલની વસંતભક્તિ વાંઝણી પણ નથી રહી. સૌંદર્યની આરાધના દ્વારા તે સાક્ષાત્કાર સુધી પહોંચી ગયેલો કવિ છે. ન્હાનાલાલને ‘અનંત દર્શન’ થયેલું. ‘ભાસ્યાં મુજને સૂનાં બ્રહ્માંડો ભરપૂર’ એવી અનુભૂતિ પણ થયેલી.

મારા વાર્તાલાપ પછી એક મિત્રે ‘મારાં નયણાંની આળસ રે.,’ ખૂબ સુંદર રીતે સૌને ગવડાવ્યું અને ઇન્દ્રેશ્વરને પગે લાગી ચાર સાઈકલોનું જાણે બ્રહ્માસ્ત્ર છૂટ્યું તે ‘સબ’ કરતુંકને જૂનાગઢના કિલ્લામાં પેસી ગયું! રસ્તો પેલી બાજુ ને સાઈકલો આ બાજુ જાણે દોડતાં વહી ગયાં!

રાતે નંદનવન સમું ગાંધીધામ. કવિતાની રમઝટ ચાલી. સ્વરચિત જોડકણાં ગવાણાં અને નિદ્રાદેવીને ખોળે.

સવારના વહેલા અમે બધા મિત્રો પરી તળાવ જવા નીકળ્યા. અમારી વિશેષતા એ છે કે ફરવા નીકળીએ ત્યારે સૌ પોતપોતાની દુનિયામાં ડૂબી જાય. પરી તળાવને કિનારે બેઠાં બેઠાં સૌ સૂરજની રાહ જોવા લાગ્યા. માતેલો ખૂંટ બેઠો હોય તેવો ગિરનાર પડ્યો છે. મને અચાનક વિચાર આવ્યો કે ચાલો, આજે દાતાર ચડીએ. મિત્રોને કહ્યું. બે જણા તૈયાર થયા અને ચા-નાસ્તો લઈ સાડા નવે દાતાર તરફ.

કહે છે કે છેક ઇરાનથી આવીને હજરત જમીલશા દાતારે અહીં વાસ કરેલો. દાતાર મુસ્લિમોની ટૂંક છે પણ પર્વતનું સૌંદર્ય તો બધે સરખું જ. અંબાજી વગેરે કરતાં આનું ચઢાણ પ્રમાણમાં સરળ લાગ્યું. સહેજ ઉપર ચડ્યા ત્યાં સૂરજનાં કિરણોએ એમને ઓળા જેવા કરી મૂક્યા. સખત તાપ. વચ્ચે ક્યાંય વિશ્રામ ન મળે. દાતારની પીઠ જાણે તાવડી છે અને ઉપરથી સૂરજ અમને શેકી રહ્યો છે. ચારેબાજુથી જાણે આગ, આગ. અત્યાર સુધી માણેલી વસંતની મજા આ તાપે ઘડીભર ભુલાવી દીધી. ઉપર ગયા અને બોરદેવી તરફથી આવતી પવનની લહેરીઓ અમને વ્યંજન કરી રહી. સાચે જ, અદ્ભુત હતો એ અનુભવ! ચારેબાજુનું સૌંદર્ય હવે આકર્ષક થઈ પડ્યું. તાપ ભુલાઈ ગયો, સૃષ્ટિને માણી રહ્યા.

ઉપર આવ્યા ત્યાં એક મિત્ર બોલ્યો : ‘આ દાતાર? અહીં માણસે બનાવેલું કંઈ જોવાલાયક નથી. એક મુસલમાન કુટુંબ ઉપર રહે છે પણ એ તો અમને જોઈને જ મોઢું ફેરવી ગયું. ધર્મભેદને કારણે થોડુંક અડવું લાગ્યું. આજુબાજુ ફર્યા. પેલા ભાઈને પૂછ્યું : ‘અહીં કંઈ છે?’ તો ઉત્તરમાં ના મળી. અમે નવી દુનિયામાં આવી પડ્યા. સાથે નાસ્તો લાવ્યા હતા પણ પાણી ક્યાંથી કાઢવું? ફરી પેલા ભાઈને પૂછ્યું તેણે પાણી આપ્યું. મને એની સ્ત્રી ખૂબ ગમી. એકદમ હૃષ્ટપુષ્ટ કાયા અને ઢીલાં ઢીલાં કપડાં સાથ છોકરું તેડીને ઊભી હતી. એના પડછંદ દેહમાંથી લવારાનું ચાંચલ્ય ચમકતું મેં જોયું.

‘કોઈ ગમે તે ખાય એની સાથે ભેદબુદ્ધિ ન હોય, માણસને એક દિવસ જનાવરો ઉપર નભવાનો વારો આવશે. વધ્યે જતી વસ્તી અને અનાજની તંગી પણ એ પરિસ્થિતિ ઊભી કરશે.’ નાસ્તો કરતાં કરતાં અમે કંઈક આવી ચર્ચા કરતા હતા. આજુબાજુનાં ઝાડ અને ભૌગોલિક સ્થિતિ, સરસ મજાનો આશરો હતો.

નાસ્તો અને આરામ પછી આજુબાજુ રખડવાનું મન થયું પણ સાથેના બે મિત્રોએ અનિચ્છા બતાવી. મને પણ કંઈક અપિરિચિત લાગતું હતું. નીચે ઊતરવાની શરૂઆત કરી. ડેમ ઉપર અરધોએક કલાક બેઠા અને કંઈક નિરાશ વદને ગાંધીધામ.

બીજે દિવસે એક મિત્રને એને ગામ વળાવ્યો અને અમે ત્રણ જણાએ અમદાવાદની ટિકિટ કપાવી. મધપૂડા જેવો ગિરનાર અદૃશ્ય થયો અને રાજકોટની ધરતી શરૂ થઈ. પન્નાલાલ પટેલની ‘માનવીની ભવાઈ’ હું વાંચતો હતો. રાજકોટ સ્ટેશને મુસાફરોએ ગરબડ કરી મારું ધ્યાન બગાડ્યું. ‘આ પણ માનવીની ભવાઈ જ છે ને?’ એવું મિત્રોને કહી ફરી વાચનમાં ડૂબ્યો. થોડીવારે મિત્રોએ ચોપડી ઝૂંટવી લીધી. ગિરનારનું સ્મરણ કરાવતો વાંકાનેરની આજુબાજુનો સુંદર પ્રદેશ શરૂ થયો હતો. ગરમી વધતી જતી હતી. પાણી પી પીને જાણે થાકી જવાતું હતું. રાતે આઠ વાગ્યે વિરમગામ આવ્યું. વિરમગામ કરતાં તેને કાબરપુરા કહીએ તો જરાય ખોટું નથી. વિરમગામ સ્ટેશનના છાપરામાં હજારો કાબરોનો વાસ છે. ‘યંત્રોનો અવાજ વધે કે અમારો’ એની હરીફાઈમાં જાણે કાબરો ઊતરી છે. વર્ષો થયાં આ હરીફાઈ ચાલતી હશે, ચાલતી રહેશે. જે દી’ કાબરો જીતશે તે દી’ દુનિયા જીવવા જેવી લાગશે.

અને અમદાવાદ – પૂ. બાપુજીનો આશ્રમ જોવા મળશે એવા ખ્યાલથી કોક ગંભીર ભૂમિમાં પ્રવેશી રહ્યા હોઈએ એવું સ્ટેશનમાં ઊતરતાં થયું. બાકીની રાત સ્ટેશન ઉપર જ ગાળવાની હતી. આજુબાજુ જોતાં ગાંધીજીની કોઈ અસર વરતાતી નો’તી. અહીં ગાંધીજીનો મુકામ હતો એ વાતની પ્રતીતિ આ ઝાકઝમાળ સ્ટેશનમાં ક્યાંથી આવી શકે?

અને બાંકડા ઉપર રાત કાપી. વિચિત્ર હતો એ અનુભવ. મજૂર અને સ્ટેશનના માણસોની ઉશ્કેરાટભરી દોટંદોટ મને દયા પ્રેરતી હતી તો મુસાફરોની આવન-જાવન આનંદ.

સવારના વહેલા જ આશ્રમ જવા ઊપડ્યા પણ આશ્રમ કોણ બતાવે? એક બે રિક્ષાવાળાને પૂછ્યું તો એવો જવાબ દીધો જાણે અમે ભિખારી છીએ. અમદાવાદના માણસો સારા નથી એવું જે સાંભળેલું તે આ રિક્ષાવાળાના પરિચયથી તો સાચું લાગ્યું. આખર સિટીબસનો આશરો લીધો અને ગોથાં ખાતાં ખાતાં આશ્રમ પહોંચ્યા. ઓહ! સાચે જ, પવિત્ર વાતાવરણ છે! પૂ. ગાંધીજી જે જગ્યાએ પ્રાર્થના કરતા હતા તે પ્રાર્થનાભૂમિ ઉપર જ સૌપ્રથમ બેસી ગયા. ઘણીવાર બેઠા હશું. સૌ પોતપોતાની રીતે અનુભૂતિ ઝીલતા હતા. હૃદયકુંજમાં ગયા પણ પ્રાર્થનાભૂમિનું આકર્ષણ વિશેષ હતું. હું ફરીવાર ત્યાં આવ્યો અને સામે સાબરમતીનું દર્શન કરવા લાગ્યો. સાબરમતી સૂકી પણ સુંદર લાગતી હતી. કેટલીય વાર અહીં બેઠો, બધા ફરીને આવ્યા ત્યારે સહુ સાથે બહાર નીકળ્યા પણ પ્રાર્થનાભૂમિ છોડવી ગમતી ન હતી. ગામમાં પાછા આવ્યા પણ કોઈને ગમતું ન હતું. એક મિત્રના ખિસ્સામાં ખોટ વરતાતી હતી અને રાતની ગાડીમાં જ પાછા ફરવા વિચાર કર્યો.

જૂનાગઢ આવી ગયા છીએ અને આવતી કાલે હું ખીરસરા પાછો ફરીશ. આખા પ્રવાસનું ચિત્ર મનમાં ઉપસાવું છું તો સાબરમતી આશ્રમની પ્રાર્થનાભૂમિ જાણે પરાકાષ્ટા હોય એવો અનુભવ થાય છે.

અને અત્યારે સાંજે જ એક મિત્ર એને ગામ જવા ઊપડ્યો – આવતી કાલે સાંજે હું પણ મારા વતનના મીણસાર – બીલેશ્વરીના સંગમને જોઈ શકીશ એ ખ્યાલે પ્રવાસ પૂર્ણ થયાની ઉદાસીનતા વરતાતી નથી.

અને આ છેલ્લો પત્ર પણ પૂરો.

(‘રખડપટ્ટી’)

Detail of the Sistine Chapel ceiling (Photo via [Wikimedia Commons](#) Public Domain)

"Bull-leaping Fresco" (ca. 1600 - 1450 BC) (Photo: Ministry of Culture and Sports via [Wikimedia Commons](#) Public Domain)

ઘરઝરાપો – બાબુ સુથાર

ઓ મારી ગુજરાતી ભાષા
 હું આપી આપીને તને શું આપી શકું?
 લે, આ વિક્રમરાજાની વાર્તા
 મારી માએ કહેલી તે
 હું તને સાદર ભેટ ધરું છું.
 એમાં રાજાનો કુંવર
 જે ઘોડા પર બેસીને જાય છે
 તે ઘોડા પર બેસીને તું પણ જજે ઉજેણી નગરી.
 ઠગજે મને, ઠગજે આખી નગરીને, મળજે વિક્રમરાજાને અને કહેજે કે –
 લે, આ ટપ ટપ અવાજ.
 મારા નળિયાંવાળા ઘરમાં ચૂવા પડતા હતા
 ત્યારે બાએ મૂકેલા વાસણમાંથી આવતો હતો એ અવાજ
 તને કામ લાગશે કદાચ
 બે શબ્દો વચ્ચે તૂટતા જતા પ્રાસને સાંધવા,
 અને લે, આ મારા બાપની દાઢીનો સ્પર્શ,
 મેં ખાસ સાચવી રાખ્યો છે.
 મારા પૂર્વજો જેના પર બેસીને
 સ્વર્ગસ્થ થયા છે
 એ વાદળો
 હજી પણ એમાં તર્યા કરે છે.
 અને હા, આ એક લીમડાની સળી
 ક્યારેક સ્વરવ્યંજનની વચ્ચે
 જગ્યા પડી જાય
 અને એમની વચ્ચે કશુંક ભરાઈ જાય
 તો તેને દૂર કરવા કામ લાગશે તને.
 અને હા, હજી એક વસ્તુ આપવાની રહી ગઈ :
 તારા પૂર્વજોની દૂટીમાંથી કાઢીને

હરણોની દૂંટીમાં
 મૂક્યા પછી વધેલી
 આ કસ્તૂરી
 તું પણ મૂકી દેજે એને
 તારી દૂંટીમાં
 હું તને બીજું તો શું આપી શકું?
 હું પણ તારા જેટલો જ દરિદ્ર છું.
 હું પણ તારી જેમ રોજ તારા વેડું છું
 અને મારાં કાણાં ખિસ્સાં ભરવાનો
 પ્રયાસ કર્યા કરું છું.
 લોકો એને કવિતા કહે છે,
 હું એને વલોપાત કહું છું.
 હજી મારી પાસે એક ચીજ બચી છે
 તારા માટે.
 તને કદાચ ગમશે.
 મારા પુરોગામી સર્જકોની અપૂર્ણ કૃતિઓની
 હસ્તપ્રતો
 જે દહાડે હું ક લખતાં શીખેલો
 તે દહાડો
 મારા મેરુદંડના મૂળમાં
 ઊગી નીકળેલી એ.
 એમાંની એક એક હસ્તપ્રતને પૂરી કરીને
 મેં કરી છે કવિતા,
 એ હસ્તપ્રતોના દેહ સાથે
 મેં કલમ કરી છે મારા જીવની
 અને ઊગાડી છે થોડીક કથાઓ,
 લે, એમાંથી એક હસ્તપ્રત પૂરી કરીને
 હું આપું છું તને
 આ કવિતા,

મારાં બીજાં બધાં સર્જનોની જેમ
 આ પણ તારા જ હસ્તાક્ષરમાં છે.

○

એક શબ્દની જોડણી જોવા
 મેં ખોલ્યો જોડણીકોશ
 – જોઉં છું તો કોશમાં
 શબ્દોની જગ્યાએ શબ્દો.
 કોણ મૂકી ગયું હશે
 આ શબ્દોને
 મારા જોડણીકોશમાં?
 કોણ ગોઠવી ગયું હશે?
 આ શબ્દોને
 અહીં, આ ગ્રંથમાં,
 કક્કાવારી પ્રમાણે?
 કયો નૃપ થયો હશે
 દયાહીન?
 જે શબ્દની જોડણી
 સુધારવાની હતી
 એ શબ્દને હવે હું
 દોષરહિત નહિ કરી શકું.
 હવે મારે આ શબ્દોની અંતિમ ક્રિયા કરવી પડશે.
 હવે મારી ભાષાના જોડણીકોશને
 કૂવો ગાળીએ એમ ગાળવો પડશે.
 એને ફરી એક વાર ચોખ્ખો કરવો પડશે.

(સાંપ્રત ગુજરાતી કવિતા)

સજોડે પડાવેલી છબી – ચિનુ મોદી

અદ્યતન સમયના કવિ, નાટ્યલેખક, વાર્તાકાર, નવલકાર, ચરિત્રકાર, વિવેચક ચિનુ મોદી(૩૦.૯.૧૯૩૯ – ૧૯.૩.૨૦૧૭)ની મુખ્ય ઓળખ બે : ગીત-ગઝલ-છાંદસ-અછાંદસ અને લઘુ-દીર્ઘ કાવ્યરૂપોમાં એકસરખી શક્તિથી પ્રવર્તતા કવિ અને સાહિત્ય-મર્મવાળાં તેમ જ રંગભૂમિ-ક્ષમતાવાળાં નાટકોના સર્જક.

અહીં એમની એક વિલક્ષણ વાર્તા રજૂ કરી છે.

પરણ્યાં એવામાં અમે,
(જે) ખેંચાવી તસવીર.
આજે જાગી જોઉં તો,
બે આંખે છલકે નીર.

અને હું તો હેબતાઈ ગયો. કાલ રાત લગી તો એ તસ્વીરમાં અમે બેય – અમે એટલે મિસ્ટર અને મિસિસ – હસતાં હતાં અને આ રાતોરાત શો ગજબ થયો? મને થયું : હું ઊંઘમાંથી જાગ્યો જ નથી. ક્યારેક આવે છે એવું જ આ ખરાબ સપનું હશે. પણ એટલે જમણો હાથ નીચે લઈ જઈ, બરાબર કાંખમાં મને જ મેં ચૂંટિયો ભર્યો. ‘વો...ય’ આપમેળે મોંમાંથી બહાર આવ્યું. આવું છું. જાગતો હોઉં ત્યારે વહેમ જાય છે કે ઘસઘસાટ ઊંઘું છું અને ઊંઘું છું એટલે કેવો? સપનું આવે એવો. સપનામાંથી ચૂંટિયો ખણીએ તો ‘વોય’કારો નીકળે જ એટલે આટલા પરથી કેમ કરી નક્કી થાય કે ખરેખર હું જાગું જ છું? મેં તાળી પાડી નોકરને બોલાવ્યો, અને નોકર ખરેખર આવ્યો. મેં એને કહ્યું : ‘જા, તારી શેઠાણીને બોલાવ.’ અને ખરેખર વાસ્તવમાં જતો હોય છે એમ જ, પણ ખણતાં ખણતાં, મારો હુકમ બજાવવા રામો ગયો. કદાચ છે ને આ સપનું ન પણ હોય. મેં શયનખંડમાંની મારી પથારીમાંથી ખાંખાખોળા કર્યા.. એય ખાલીખમ હતી. હું પથારીમાં હતો જ નહીં. પથારીમાં ન હોઉં તો ઊંઘેલો ન હોઉં અને ઊંઘેલો ન હોઉં તો સપનામાં જ હોઉં ને? આ તો સાવ સાદી વાત છે.

પણ આમ સાદી લાગતી વાત ક્યારેક છેતરામણી હોઈ શકે. કદાચ આજે આમ સ્પષ્ટ રીતે સાદી લાગતી વાતમાં હું છેતરાઈ રહ્યો હોઉં એવું મને લાગે છે. ખરેખર હું જાગું છું એ મારી ભ્રાંતિ છે. નહીંતર ગઈ કાલ રાત સુધી જે તસવીરમાં હું ને મારાં મિસિસ હસતાં દેખાતાં હતાં એમાં આવો ગજબનાક ફેરફાર કેમ કરીને થાય? હું હસતો જ દેખાઉં અને મારાં મિસિસની બેય આંખો અશ્રુભીની કેમ જણાય?

પણ ત્યાં તો મારાં મિસિસ આવ્યાં. એ આવ્યાં એટલે ફરી પાછો હું અવઢવમાં મુકાયો. આ તો વાસ્તવમાં આવે છે. મારાં બોલાવ્યાં એમ જ આવ્યાં છે. તે કંઈક સપનામાં ઓછા વર્તનમાં હેરફાર ફેરફાર થતા હોય? હું બોલાવું – ને મારાં મિસિસ વાસ્તવમાં આવતાં હોય તો સપનાંય એ જ પ્રણાલી પ્રમાણે આવે તો અચરજ શાનું? એથી ઓછું એમ નક્કી થાય કે હું જાગું જ છું? એટલે કે ઊંઘમાં સ્વપ્ન જોતો નથી? કેમ? શું છે? જાગ્યા એટલે તમારા હૂકમો શરૂ થઈ ગયા – બોલો, શું ફરમાવો છો? ચા મૂકી દીધી છે, નાસ્તા માટે ખાસ કોઈ ફરમાયેશ છે?’ મારાં મિસિસે હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

‘ઓત્તારીની, આ તો હસે છે. તો પછી પેલા ફોટામાં રડતી કેમ દેખાય છે?’ હું મનોમન બબડ્યો.

‘બોલોને, નાસ્તામાં શું જોઈએ છે તમારે?’ પછી મને એકદમ ચૂપ થઈ ગયેલો જોઈ પૂછે : ‘શું થઈ ગયું છે તમને? આમ મારી સામે ટગર ટગર શું જોયા કરો છો?’ પછી છેક મારી પાસે આવી, મારા ગાલ પર હાથ સહેજ વાર રાખી કહે : ‘તાવ નથી લાગતો.’

જ્યારે જ્યારે હું કંઈક ગૂંચવાયેલો, મૂંઝાયેલો કે મૂંગોમસ હોઉં ત્યારે મારાં મિસિસ મારા ગાલ પર હાથ મૂકી જ જોતાં હોય છે. જો આ સપનું હોય તો આબેહૂબ વાસ્તવની પરિપાટીનું જ છે. બોલાશ પણ એ જ, આચાર પણ એ જ.

‘ના, આ કદાચ સપનું ન પણ હોય. ન શું હોય? સપનું જ છે આ, નહીંતર તસવીરમાં એ કેમ કરીને રડતી દેખાવી શરૂ થઈ ગઈ? અને એય રાતોરાત? હું તો અવઢવને લીધે મૂંગોમંતર થઈ ગયેલો એટલે મારાં મિસિસ કહે :

‘આ સહવારે સહવારે શા ચાળા માંડ્યા છે?’ અને પછી જતાં જતાં કહે : ‘તીખી પૂરી બનાવી દઉં છું.’

મને તરત ટહૂકવાનું મન થયું, દર વખત જેમ : ‘અંદર જરા જીરુ નાખજે.’

પણ હું અટકી ગયો. મેં જ મને અટકાવી દીધો. મને જ માત્ર નહીં, મારાં મિસિસનેય જતાં અટકાવી દીધાં.

‘એક મિનિટ, અહીં આવશો?’

‘શું છે પાછું?’ એ તડૂકતાં પાસે આવ્યાં.

‘આ સામેની ભીંતે આપણો ફોટો લટકે છે...’

‘લટકે છેસ્તો, વરસોથી લટકે છે. પણ ભૈસાબ, હવે એની ફેમ બદલાવી નાખો.’ એ મારી સામે જ જોઈને બોલ્યાં.

‘એ બધું પછી, પણ તમે એક વાર ફોટાને જુઓ તો ખરાં?’ મેં એમને સૂચવ્યું.

‘આટલાં વરસોથી જોઉં છું. ફોટો દા’ડા જાય એમ ઓછો મોટો થવાનો છે?’

એમણે ફોટા સામે જોવાને બદલે હજી મને જ જોયા કર્યો.

મેં એમને પૂછ્યું : ‘આપણી વચ્ચે ગઈ રાતથી આજ સુધીમાં અંતર પડેલું હોય એમ લાગે છે? મેં તમારી કોઈ લાગણી દૂભવી છે?’

મારાં મિસિસ ચૂપ થઈ ગયાં.

ઓસ આવતાં જે રીતે પુષ્પ ઉપર ગૂપચૂપ

એમ જ આવી ચૂપકીદી, હલેચલે ના પુષ્પ.

ઓસનાં પગલાં થાય અને છતાં પુષ્પને એનો સહેજે ધક્કો ન લાગે એમ અને એવી રીતે મારાં મિસિસના ચહેરા પર ચૂપકીદી આવીને પથરાઈ ગઈ હતી અને એ જાણે પથ્થરનો સ્તૂપ હોય એમ સ્થગિત થઈને ઊભાં રહી ગયાં હતાં.

હું એમની ચૂપકીદીથી ટેવાયેલો નહોતો, પણ આ સ્થિતિ લાંબું ન ટકી.

લાંબું તો ટકતું નથી, પુષ્પ ઉપરનું ઓસ,

મૌન દડચું પળ વીતતાં, (એમાં) નારીનો શો દોષ?

‘તમે મને દૂભવી છે એવું મેં ક્યારેય કોઈને, અરે, તમનેય કહ્યું છે ખરું?’ એમણે વળતો પ્રશ્ન કર્યો.

‘એટલે કે તમે મારાથી દુભાયાં છો એ તો નક્કી જ. હા, તમે કોઈને કહ્યું નથી એ તમારું સૌજન્ય ખરું!’ પછી સહેજ જ અટકીને પૂછ્યું.

‘મેં તમને કઈ બાબતે દુભવ્યાં છે એ કહો તો ખરાં, જેથી ઉપાય થાય.’ તો એ કહે : ‘આવું ગાંડું ગાંડું શું બોલતા હશો? હું તો ભવોભવ તમને જ માગવાની છું – તમે મને દુભવ્યાંનું મારી જાણમાં તો નથી જ. હા, પણ આવું તમને સૂઝ્યું કેમ? કોઈએ કંઈ મારે માટે સાચું-ખોટું કહ્યું? તમને આવો વિચાર સાવ એમ જ તો ના આવે. શું થયું છે એ કહો?’

મેં એમના ચહેરાને ફેરવ્યો અને ફોટો લટકતો હતો એ એમને બતાવ્યો. અને ફોટો જોતાં જ એ ઢીલાંઢફ થઈ ગયાં. એ ઊભાં હતાં તે નીચે બેસી ગયાં.

મેં પૂછ્યું : ‘શું થયું કંઈ બોલો તો ખરાં?’

‘આ ફોટો કાલ સુધી આવો નહોતો.’ એમણે બે ગોઠણ વચ્ચે માથું ઊંચકીને કહ્યું.

‘એ તો હું ક્યારનો કહું છું. આ ફોટામાં રાતોરાત કેમના ફેરફાર થઈ ગયા? આપણે ફોટો પડાવ્યો ત્યારે આપણે બેય ફોટોગ્રાફરના કહ્યા વગર સ્માઈલ ચહેરા પર છલકાવી શકેલાં. પચ્ચીસ પચ્ચીસ વરસથી આ ફોટામાં ને આમેય આપણે હસતાં રહ્યાં છીએ તો આ અચાનક એક રાતમાં એવું તે શું થઈ ગયું કે તમે...’

હું વાક્ય પૂરું કરું એ પહેલાં તો મારાં મિસિસ બોલ્યાં : ‘કે હું હજી હસતી હતી એમ જ હસતી દેખાઉં છું અને તમારી આંખો આંસુભીની...’

‘મારી આંખો ક્યાં આંસુભીની છે? આંખો તો મને તમારી આંસુભીની દેખાય છે.’ મેં પણ મારાં મિસિસના વાક્યને કાપતાં જ કહ્યું.

‘મારી આંખો આંસુભીની દેખાય છે કે તમારી?’

‘તમારી ‘સ્તો.’

‘શી નાખી દેવા જેવી વાત કરો છો? હું તો એની એ જ છું.’

‘ના, તમારી આંખો, તો આ ચોખ્ખું જણાય છે ને કે આંસુભીની છે.’

‘અને તમારી આંખો?’

‘એ જ રીતે હસતી હજી પણ લાગે છે!’

વાત ભારે વિવાદ માગી લે એવી થઈ ગઈ.

છેવટે મેં મારાં મિસિસને પૂછ્યું : ‘આપણે બે ખરેખર જાગીએ છીએ કે...’

‘અરે, મારી ચા ઊભરાઈ જશે.’ અને આ વાસ્તવ છે એવું આડકતરી રીતે દર્શાવીને મારાં મિસિસ રસોડામાં ગયાં – દોડતાં જ.

એ રસોડામાંથી ચા લઈને પાછાં આવે ત્યાં સુધીમાં મેં દીવાલ પરથી ફોટોફ્રેમ નીચે ઉતારી લીધી હતી અને છેક આંખો પાસે રાખીને મેં ફોટો જોયો તો ખરેખર મારાં મિસિસની જ આંખો આંસુભીની...

પણ ત્યાં તો મારાં મિસિસ આવ્યાં. ચાનો કપ ટિપોય પર મૂકી મને કહે : ‘તમે ચા પીઓ અને મને ફોટો જરા નજીકથી જોવા દો.’

મેં બેધડક એમના હાથમાં ફોટો મૂક્યો, અને એમણે આંખોની છેક પાસે લઈ જઈને ધારી ધારીને ફોટો જોયો. પછી માથું ઊંચકતાં મને કહે :

‘આ દીવા જેવું ચોખ્ખું તો જણાય છે કે તમારી આંખો જ આંસુભીની છે.’

આ પણ સાલું ગજબ કહેવાયને. મારાં મિસિસને હું અશ્રુભીની આંખોવાળો લાગું છું અને મને મારાં મિસિસની આંખો આંસુભીની લાગે છે. હવે શું કરવું?

છેવટે મેં ચાની છેલ્લી ચૂસકી ભરતાં કહ્યું :

‘સારું, તમને એવું કંઈ યાદ આવે છે કે જેનાથી હું તમારા કારણે દુભાયો હોઉં?’

‘અં... હ. અને તમને?’

‘અં...હ.’

આ ઘટનાને બન્યે ઘણાં વર્ષ વીતી ગયાં છે. હું હવે સાવ દમિયલ ડોસો થઈ ગયો છું અને મારી મિસિસને કેટલાંય વરસથી લકવો પડેલો છે. આમ છતાં અમે એકબીજાંને ક્યારેય દૂભવી શક્યાં નથી. હા, અમને બેયને દૂભવી જનાર પેલા ફોટાને અમે શયનખંડની દીવાલ પરથી ઉતારી લીધો છે અને એ ફોટો જોવો જ ન પડે એટલા માટે સેફ ડિપોઝિટ વોલ્ટમાં ફેમ કાઢીને મૂકી આવ્યાં છીએ.

એમ કરવાથી પણ એ ફોટામાં આંસુભીની થયેલી મારાં મિસિસની આંખોવાળો ચહેરો યાદ આવી જતો હોય છે – પણ ક્યારેક મારાં મિસિસને આ યાદ આવી જતું હશે. પણ અમે ક્યારેક એકબીજાને આ વાતની યાદ સુધ્યાં કરતાં નથી. નકામી લાગણી દુભવવાનું ન મારાં મિસિસને ગમે છે, ન મને.

જોકે આ વાત ક્યારેક ખટકી જતી હોય છે અને તે એ કે પરણ્યાં એ સમયની તસવીરને અમારે આંખો પાસેથી દૂર કરી દેવી પડી છે. પણ એનું તો શું થાય?

ગઈ કાલના સુખદ સ્મરણને કારણે આજ ડહોળવી, એય બરાબર તો નહીં ને? સ્થગિત કરી દીધેલા અને ફેમમાં મઠી દીધેલા એ પરણ્યાના પહેલા કાળના ફોટોમાં આવા ફેરફાર ગજબનાક ન થયા હોત તો વાંધો નહોતો, પણ કશુંય સ્થગિત ક્યાં કરી શકાય છે, વારુ? ભૂતકાળ પણ કારણ વગર બદલાઈને સુખને બદલે દુઃખ દેનારો બની જાય, એવું કંઈ અમારાં જ જીવનમાં ઓછું પહેલી વાર બન્યું છે?

આવું તો સહુ કોઈને બનતું હોય છે, હૈં ને?

હોંકારો ભણવા સમું, કોણ નિખાલસ થાય?

અને નિખાલસ થાય એ નાહકનાં દુભાય.

: ફળશ્રુતિ :

વાંચીને ભૂલી જશે, પેટછૂટી આ વાત;

એ નર-નારી રાતને નહીં રહેવા દે રાત.

આ દર્દ – રઘુવીર ચૌધરી

આ દર્દ મૌનમાં જ છવાતું ભલે હવે,
મેં તો કહ્યું હતું મને ને સાંભળ્યું તમે.

આ સાંજની હવાને યાદ સૌમ્ય ઉઠાસી,
ચાલી ગયાં એ સંગ સમયની, ઊભા અમે.

મેં મિત્રને જુદા ગણીને ઓળખ્યા નથી,
જોયું કે એમને જ અજાણ્યા થવું ગમે.

ભૂલી જવાય તોય ગુમાવવાનું કેં નથી,
એ ભૂતકાળ તો જગતમાં સર્વદા ભમે.

મેં તો વિદાયનો જ અનુભવ સદા કર્યો,
ખાલી બતાવ્યું આભ જનારા વિહંગમે.

તપની મહાસિદ્ધિ (પૃથિવીવલ્લભ-માંથી) – કનૈયાલાલ મુનશી

પંડિતયુગ અને ગાંધીયુગની વચ્ચે પોતાની લાક્ષણિક પ્રતિભાથી જગા બનાવનાર નવલકથાકાર **કનૈયાલાલ મુનશી(૩૦.૧૨.૧૮૮૭ – ૮.૨.૧૯૭૧)** અનેક સામાજિક-ઐતિહાસિક નવલકથાઓ, નાટકો, વાર્તાઓ, આત્મકથા, વિવેચનના લેખક તરીકે વિખ્યાત. એમણે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ અંગ્રેજીમાં લખેલો : Gujarat and It's Literature (૧૯૩૫) અને I follow the Mahatma નામે ગાંધીપ્રભાવનું પુસ્તક લખેલું. સ્વતંત્રતા-આંદોલન વખતે સક્રિય મુનશીએ એ પછી પણ એક રાજપુરુષ તરીકે મહત્ત્વની કામગીરી બજાવેલી એ પણ ખ્યાત છે. શિક્ષણ-સંસ્કૃતિના સંવર્ધન માટે મુંબઈમાં એમણે સ્થાપેલી સંસ્થા 'ભારતીય વિદ્યાભવન' આજે પણ જાણીતી છે.

નીચેનું પ્રકરણ એમની આસ્વાદ્ય લઘુનવલકથા 'પૃથિવીવલ્લભ'(૧૯૨૦)માંથી લીધેલું છે. બાળવિધવા, કઠોર, શુષ્ક, તપસ્વી જીવન ગાળતી રાજમાતા મૃણાલદેવીમાં, એના કેદી પણ પ્રભાવશાળી રાજવી અને જીવનરસિક મુંજનાં વાણી અને સ્પર્શથી ક્રમશઃ કેવો પ્રેમ અને ઊર્મિ-ઉછાળ જાગે છે એનું આકર્ષક શૈલીછટાવાળું આલેખન એમાં થયેલું છે.

મૃણાલ સંધ્યાકાળની વાટ જોતી બેઠી.

દુનિયામાં કેટલાંક સુખ સદ્વાં જાય છે. કેટલાંક દુઃસદ્ધ થઈ પડે છે. પણ વાલમની વાટ જોતાં થતી વેદના જેવી અસદ્ધ વેદના બીજી એકે હોતી નથી. તેમાં આવી વેદના મૃણાલને આ ઉંમરે પહેલવહેલી હતી.

પોતાનું ધાર્યું કરવાની, બીજા પાસે કરાવવાની તેને ટેવ હતી; પણ અત્યારે તે નિરાધાર હતી. છતાં આ નિરાધારીમાં, આ વેદનામાં સમાયેલું સુખ તેણે કદી અનુભવ્યું નહોતું. નવવધૂના ઉત્સાહથી તે સાયંકાલની વાટ જોતી હતી.

સૂર્યાસ્ત થતાં તે ઊઠી અને ધબકતા હૈયાને આશ્વાસન આપતી મુંજને મળવા ચાલી.

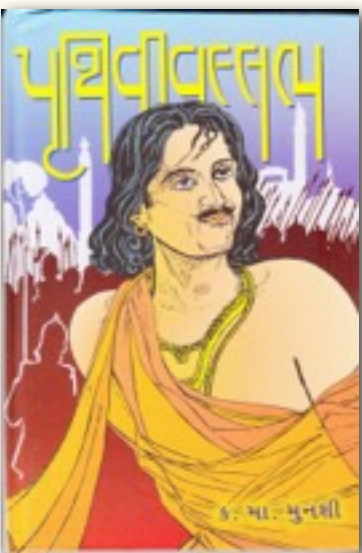
કારાગૃહની ચોકી કરતા સૈનિકોએ આ રાજ્યવિધાત્રીને આવતી જોઈ અને તેઓ દૂર હઠ્યા. પાદપ્રક્ષાલન વખતે થયેલા રમખાણની ખબર આખા માન્યખેટમાં પ્રસરી ગઈ હતી; અને આ તોફાનનો કેમ અંત આવે છે તેની જિજ્ઞાસા બધાને થતી હતી. સૈનિકો પણ નવાંનવાં ગપ્પાં મારતા હતા, અને આ પ્રસંગ કંઈ અનન્ય છે એમ તેમને લાગતું હતું. આ કારણથી મૃણાલ અત્યારે મુંજને મળવા આવે તેમાં તેમને કાંઈ અજાયબી લાગી નહિ.

મૃણાલે જોયું કે લોકલાજ જાળવવા પોતે શા કારણે અહીંયાં અત્યારે આવી તેનું કંઈ પણ બહાનું આપવું જોઈએ. તેણે ત્યાં ઊભેલા નાયકને પૂછ્યું :

‘કેદારદત્ત! પેલો પાપી કેમ છે?’

‘છે તેમનો તેમ; નિરાંતે ઊંઘે છે.’

‘કેવો નહોર! એ પાપીને કંઈ બોધ કરવો જોઈએ. તૈલંગણની કીર્તિ વધે ને એ નમે તો જ ઠેકાણે પડશે.’ કહી તે અંદર ગઈ. તેના અવાજમાં જે નિશ્ચયાત્મકતા હંમેશાં રહેતી તે અત્યારે નહોતી. પોતાને જૂઠું બોલતી જોઈ તેને કમકમાં આવ્યાં.

પણ તે જૂઠાણાનો પશ્ચાત્તાપ લાંબો વખત રહ્યો નહિ. જેવી તે ભોંયરામાં દાખલ થઈ તેવો જ મુંજનો અવાજ આવ્યો : ‘કેમ આવ્યાં કે? મેં નહોતું કહ્યું?’

મૃણાલનું હૃદય ઘેલું બની રહ્યું. એ અવાજમાં રહેલી મોહિનીથી તે બધું વીસરી ગઈ. ગઈ રાતે અનુભવેલો આનંદ ફરીથી વ્યાપી રહ્યો. તેને ક્ષોભ થયો, તે શરમાઈ ગઈ ને ધૂજતા હાથ એકમેકમાં રાખી તે ઊભી રહી. પગે આગળ ખસવા ના પાડી.

‘મૃણાલવતી!’ હસતે મોઢે મુંજે કહ્યું, ‘હવે એમ શરમાયે કેમ ચાલશે! તમારો હવે છૂટકો નથી.’

મૃણાલે ઘણો પ્રયત્ન કર્યો, પણ બોલાયું નહિ. વિચાર સ્થિર થયો નહિ. સ્વસ્થતા આવી નહિ. તેને પોતાના તરફ તિરસ્કાર આવ્યો અને સ્વસ્થતા આણવા કરેલા પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયા.

નયનતેજના સુદર્શનચક્રથી મૃણાલનું રક્ષણ કરતો ધરણીધર સમો પૃથિવીવલ્લભ પાસે આવી ઊભો.

‘ગભરાઓ છો શું? અત્યાર સુધી પ્રેત હતાં – હવે સજીવન થયાં’ કહી તેણે હાથ પહોળા કર્યા.

મૃણાલ ક્ષોભમાં પણ ચમકી અને પાછી હઠી. મુંજે હાથ લંબાવી જોરથી આનાકાની કરતી મૃણાલને બાથમાં ભીડી – ચગદી નાખી.

મૃણાલ – વૃદ્ધાવસ્થાને આરે ઊભેલી ઉગ્ર તાપસી, તરફડતી, ધૂજતી, નાસી જવાની ઈચ્છાથી કાંપતી, આનંદની અવધિ અનુભવતી – ઊભી રહી. મુંજે નીચા વળી ચુંબન કર્યું.

આનંદના મઠમાં, પશ્ચાત્તાપના ક્રોધમાં, ક્ષોભની અનિશ્ચિતતામાં તેણે જોરથી છૂટવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ જાણે તે નાનું બાળ હોય તેમ હસતો હસતો મુંજ તેને બાથમાં પકડી રહ્યો.

‘આ શું કરો છો?’ આખરે મૃણાલે કહ્યું.

‘મૃણાલવતી! આનંદ અનુભવું છું ને તેનો અનુભવ કરાવું છું.’ કહી તે હસ્યો.

‘મૃણાલે જોરથી તરફડિયાં માર્યાં અને મુંજે તેને છોડી. તે કૂદીને આઘી ઊભી રહી.’

‘તમે મને કલંકિત કરો છો – મને ભ્રષ્ટ કરો છો; મારા તપ પર પાણી ફેરવી નાંખો છો.’ ઝપાટાબંધ શ્વાસ લેતાં અડધા અક્ષરે મૃણાલે કહ્યું.

‘મૃણાલવતી! પાછો ઢોંગ કર્યો? કલંક પાપીઓને હોય, ભ્રષ્ટ અશુદ્ધ હોય તે થાય, નિર્બળ હોય તેના તપ પર પાણી ફેરે. આનંદ-સમાધિ અનુભવતાં કદીયે કલંક હોય નહિ કે ભ્રષ્ટ થવાય નહિ. એ તો તપની મહાસિદ્ધિ! આનંદની જે અરુચિ તેનું નામ રોગ. હવે તમે રોગથી મુક્ત થયાં – આજ સુધી નહોતાં. બોલો, કદી આવું સુખ અનુભવ્યું હતું?’

‘તમે કેમ જાણ્યું?’

મુંજ હસ્યો.

‘રોગથી મુક્ત હોય તે તરત નીરોગીને પારખે, મૃણાલવતી! ક્ષણભંગુર જીવનમાં આનંદ અનુભવ્યા સિવાય બીજાને માટે સમય નથી. મને જોયો, પારખ્યો ત્યારે એ તમે સમજ્યાં.’

‘મુંજરાજ! તમે અદ્ભુત છો!’ જરાક હસીને મૃણાલે કહ્યું.

‘ના, માત્ર અનુભવી છું અને તમને અનુભવ કરાવવા જ મને વિધિએ અહીંયાં મોકલ્યો છે, નહિ તો મને વળી આ કારાગૃહ શા માટે?’ કહી મુંજે ફરીથી હાથ લંબાવી મૃણાલને ખેંચી.

ધીમેધીમે મૃણાલ ખેંચાઈને પાછી પૃથિવીવલ્લભની વિશાળ છાતી પર લપાઈ ગઈ.

મૃણાલે કલંકના ખ્યાલ, ક્ષોભ ને પશ્ચાત્તાપ બધા દૂર કર્યા; અનેક વર્ષો દબાવેલી ઊર્મિઓને આગળ વધવા દીધી.

મુંજ તેવો ને તેવો જ સ્વસ્થ હતો. સિપ્રાતરંગોમાં અવંતીની મદભર સુંદરીઓ સાથે જે રસથી તે વાતો કરતો તેવા જ રસથી વૃદ્ધ અને કદરૂપી તાપસી જોડે તે વાતો કરી રહ્યો.

દૂરથી ચોઘડિયાં વાગ્યાં અને બહાર કોઈનાં પગલાં ખખડ્યાં એટલે મૃણાલને સમય ને સ્થળનું ભાન આવ્યું.

‘પૃથિવીવલ્લભ! હવે મારે જવું જોઈએ.’

‘શા માટે?’

‘મારી દાસીઓ જાણશે તો શું થશે? ને તૈલપરાજ –’

‘ભલે જાણે. ક્યાં આપણે ગુનો કરીએ છીએ?’

મૃણાલે હસતાં હોઠ કરડ્યા : ‘તમારી નફ્ફટાઈની હદ નથી.’

‘કેમ?’

‘તમને કશાની પરવા નથી.’

‘શા માટે હોય? સેવક હોય તેને પરવા, અધમ હોય તેને પરવા, આપણને શા માટે હોય? કદી સિંહ કે સિંહણને શરમાતાં જોયા છે?’

‘તમે ખરેખર પૃથિવી-વલ્લભ છો!’

‘તે તો હું તમને ને તમારા ભાઈને ક્યારનો કહ્યા કરું છું.’

‘હું તમને પકડી લાવી ને આખરે તો હું જ પકડાઈ.’

‘હું જાણતો હતો.’

બહાર કોઈએ બારણાં ઉઘાડવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

મૃણાલ કૂદીને પાછી હઠી ને પૂછ્યું : ‘કોણ?’

‘કેદારદત્ત બારણું ઉઘાડી આવ્યો: ‘બા! મહારાજ આપને બોલાવે છે.’

કૃત્રિમ ગાંભીર્યથી મૃણાલે કહ્યું : ‘કહે આવું છું. મુંજ, મેં કહ્યું તે યાદ રાખજે.’

‘તમારે હજુ ઘણું બાકી છે, બનશે તો ફરી મળીશું.’ લુચ્ચાઈથી હસતા મુંજે કહ્યું.

મૃણાલની પ્રેમભીની આંખમાંથી મોહક કટાક્ષબાણ નીકળ્યું. સામે ઊભેલા વિલાસયુદ્ધના મહારથીએ તે ઠંડે પેટે હસતાં-હસતાં ઝીલ્યું.

નીચી નજર કરી, રસધારાઓ ઝીલતા હૃદયે તૈલંગણની રાજ્યવિધાત્રી ત્યાંથી નીકળી.

Sigiriya Rock Frescoes (5th century BC) (Photo: Rudolph.A.furtado via Wikimedia Commons CC0 1.0)

કાવ્ય-અનુવાદ

મેઘદૂત – કાલિદાસ – અનુ. જયંત પંડ્યા

અંગ્રેજીના અધ્યાપક, જાહેર જીવનના વિચારક, થોડોક સમય 'નિરીક્ષક'ના તંત્રી રહેલા જયંત પંડ્યા(૧૯.૧૧.૧૯૨૮ – ૧૦.૮.૨૦૦૬)એ ચરિત્ર, વિવેચન, કવિતા, અનુવાદનાં ક્ષેત્રે પ્રદાન કરેલું. અંગ્રેજીમાં પણ લેખન-અનુવાદ કરેલાં. એમનાં જાણીતાં કામ તે 'ઇલિયડ'ના અનુવાદ ઉપરાંત એલન પેટનના Cry The Beloved Countryનો 'વહાલો મારો દેશ' એ ઘણો જાણીતો અનુવાદ તેમ જ કાલિદાસના 'મેઘદૂત'નો સમશ્લોકી – મંદાકાન્તા છંદમાં – અનુવાદ.

અહીં મેઘદૂતના પહેલા થોડાક શ્લોકોનો મૂળ સાથે અનુવાદ મૂક્યો છે. જયંતભાઈનો અનુવાદ ઘણો સારો, કિલાભાઈ ઘનશ્યામના ખ્યાત અનુવાદની યાદ અપાવે એવો થયો છે.

પૂર્વમેઘ

કશ્ચિત્કાન્તાવિરહગુરુણા સ્વાધિકારપ્રમત્તઃ
શાપેનાસ્તંગમિતમહિમા વર્ષભોગ્યેણ ભર્તુઃ ।
યક્ષશ્ચક્રે જનકતનયાસ્નાનપુણ્યોદકેષુ
સ્નિગ્ધચ્છાયાતરુષુ વસતિ રામગિર્યાશ્રમેષુ ॥૧॥

તસ્મિન્નદ્રૌ કતિચિદબલાવિપ્રચુક્તઃ સ કામી
નીત્વા માસાન્કનકવલયભ્રંશરિક્તપ્રકોષ્ઠઃ ।
આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે મેઘમાશિલ્ષ્ઠસાનું
વપ્રક્રીડાપરિણતગજપ્રેક્ષણીયં દદર્શ ॥૨॥

તસ્ય સ્થિત્વા કથમપિ પુરઃ કૌતુકાઘાનહેતો-
રન્તર્બાષ્પશ્ચિરમનુચરો રાજરાજસ્ય દધ્યૌ ।
મેઘાલોકે ભવતિ સુખિનોઽપ્યન્યથાવૃત્તિ ચેતઃ
કળ્પાશ્લેષપ્રણયિનિ જને કિં પુનર્દૂરસંસ્થે ॥૩॥

પ્રત્યાસન્ને તમસિ દયિતાજીવિતાલમ્બનાર્થી
જીમૂતેન સ્વકુશલમયીહારયિષ્યપ્રવૃત્તિમ્ ।
સ પ્રત્યગ્રૈઃ કુટજકુસુમૈઃ કલ્પિતાર્ઘાય તસ્મૈ
પ્રીતઃ પ્રીતિપ્રમુખવચનં સ્વાગતં બ્યાજહાર ॥૪॥

ધૂમજ્યોતિઃસલિલમરુતાં સંનિપાતઃ ક્વ મેઘઃ
સંદેશાર્થાઃ ક્વ પટુકરણૈઃ પ્રાણિમિઃ પ્રાપ્તિયાઃ ।
ઇત્યૌત્સુક્યાદપરિગણયન્ગુહ્યકસ્તં યયાચે
કામાર્તા હિ પ્રકૃતિકૃપણાશ્ચેતનાશ્ચેતનેષુ ॥૫॥

પૂર્વમેઘ

કો, કાન્તાના અસહ વિરહી, ધર્મભૂલ્યા પ્રમાદે
યક્ષે પામી હતપ્રભ દશા વર્ષના સ્વામીશાપે,
સીતાસ્નાને પુનિત નીરને તીર રામાદિ મધ્યે
છાયાઢાળ્યાં તરુ-ઉપવને આશ્રમે વાસ કીધો. ૧

અદિશુંગે પ્રિયવિરહી એ કામીએ કેંક માસ
ગાળ્યા, સોનાવલય-વિખૂટા શુષ્ક ને શૂન્ય હાથે;
ત્યાં આષાઢે પ્રથમ દિવસે શુંગ-છાયો સુરમ્ય,
ઝૂક્યા શીર્ષે કીડન કરતા હાથી શો મેઘ દીઠો. ૨

એ લીલાના જનક સમીપે દાસ યક્ષેશનો, શો
અન્તરદાહે હૃદય ગ્રસતા ચિંતને લીન ઊભો!
મેઘાલોકે સુખી પણ બને વ્યાકુળા ચિત્તવૃત્તિ
તો આશ્લેષે અધીર વિરહી દૂર-વાસી તણું શું? ૩

સામે જોઈ ઘન ગગનમાં, સ્વપ્રિયા જીવિતાર્થે,
તેની સાથે કુશળ કથવા ધારીને અંતરેચ્છા;
યક્ષે ખીલ્યાં કુટજ-કુસુમે માનસી અર્ધ્ય આપી
પ્રેમે, પ્રીતિસભર વચને અર્પિયો આવકાર. ૪

ધૂમ્ર, જ્યોતિ, જળ, મરુતનો યોગ એ મેઘ ક્યાં? ને
સંદેશા ક્યાં પટુકરણ સૌ પ્રાણીથી લે જવાતા?
ઔત્સુક્યે એ કશું ન ગણીને યાચતો યક્ષ એને!
કામાર્તોને જીવ-અજીવના ભેદ સહેજે ન સૂઝે. ૫

એક કમનસીબ કવિ કાન્ત – વિનોદ ભટ્ટ

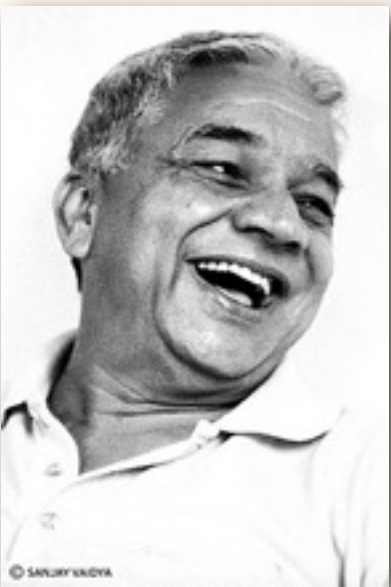
ગુજરાતીના અગ્રણી હાસ્યલેખકોમાંના એક વિનોદ ભટ્ટ(૧૪.૧.૧૯૩૮ – ૨૩.૫.૨૦૧૮) વર્તમાનપત્રો અને સામયિકોમાં સતત લખતા રહેલા. વક્તા તરીકે પણ સહજ હાસ્યથી પ્રસન્ન કરનાર. એમણે વિવિધ પ્રકારનાં હાસ્યપુસ્તકો રચેલાં છે – એમાં વિનોદની નજરે સૌથી વધુ ધ્યાનપાત્ર. હાસ્યકારો અને હાસ્ય વિશેનાં વૈચારિક પુસ્તકો પણ એમણે લખેલાં.

અહીં યાદગાર લાગેલા ચરિત્ર-નાયક રૂપે એમણે કવિ કાન્તનું વિલક્ષણ ચિત્ર આલેખ્યું છે.

મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ – કવિ કાન્તનો જન્મ થયો એ યુગ પંડિતયુગ હતો. જેમાં વિદ્વાનો જ પાકતા. ઘણા લાં...બા સમયથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિદ્વાનોનું ઉત્પાદન બંધ થઈ ગયું છે. જોકે એનો કોઈને રતિભાર પણ અફસોસ નથી, હવે એની જરૂર પણ ખાસ વરતાતી નથી – એના વિકલ્પે આપણી પાસે એક મહાન વિદ્વાન નામે ગૂગલ આવી ગયેલ છે. કવિ મણિશંકર ભટ્ટ પ્રશ્નોરા બ્રાહ્મણ. પ્રશ્નોરા હોય એટલે માની જ લેવાનું કે કાં તો એ વૈદ્ય હોય કે પછી કવિ હોય – બાય ધ વે, બંગાળમાં તો આજે પણ વૈદ્યને કવિ કહેવામાં આવે છે.

આપણે ત્યાં એવા બે મોટા કમનસીબ કવિઓ થઈ ગયા જેમની હયાતી દરમિયાન તેમના કાવ્યસંગ્રહ પ્રગટ થયા નહોતા. એમાંના એક તે કલાપી, તેમના અવસાન બાદ તેમનો ‘કેકારવ’ – ‘કલાપીનો કેકારવ’ કવિ ‘કાન્ત’ના સંપાદન હેઠળ પ્રગટ થયો હતો. જ્યારે ‘કાન્ત’નો ‘પૂર્વાલાપ’ તો તે ગુજરી ગયા એ દિવસે જ પ્રકાશિત થયેલો. ક્ષરદેહે તે અંધકારમાં સરી ગયા એ જ દિવસે અક્ષરદેહે તે પ્રકાશમાં આવ્યા, આને જ વિધિની વક્તા કહેતા હશે!

તેમના સમકાલીનોના જણાવ્યા પ્રમાણે દેખાવમાં તે કદાવર શરીરના, ગોળ ભરાવદાર ચહેરો, તીક્ષ્ણ તેજસ્વી આંખો અને ભરેલો મધુર અવાજ – આ કારણે તે જ્યાં પણ જતા ત્યાં બધા આદરથી તેમને માટે જગ્યા કરી આપતા. તેમનો દેખાવ ઠસસાદાર હતો. શારીરિક બળ પણ સારું, જરૂર પડે એ બળનો કોઈ સુપાત્રને લાભ પણ મળતો. પહેલી નજરે અતડા લાગે, પણ પરિચય વધતાં તે અતિ પ્રેમાળ, પરગજુ, ક્ષમાશીલ અને ઉદાર જણાયા વગર ન રહે.

આ કારણે તેમને ચાહવાવાળા ઘણા. તેમનું મિત્રમંડળ ખાસ્સું વિશાળ હતું. ભાવનગરના મહારાજા ભાવસિંહજી તેમના ઘરે જતા ને પોતાની બગીમાં કવિને ક્યારેક ફરવા પણ લઈ જતા. ભાવનગરના દીવાન પ્રભાશંકર પટ્ટણી શાળામાં એમના સહાધ્યાયી હતા. ને મોહનચંદ્ર કરમચંદ્ર ગાંધી શાળામાં તેમનાથી એક ધોરણ પાછળ હતા. એ મિત્ર ન હતા. પણ કવિને ઓળખતા ખરા, સાહિત્યના નામી લેખકોમાંના બળવંતરાય ઠાકોર, કલાપી, રમણભાઈ નીલકંઠ, નરસિંહરાવ દિવેટિયા, કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ, મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદી, ન્હાનાલાલ, રણજિતરામ આદિ સાથે તેમને વત્તી-ઓછી દોસ્તી યા પિછાણ હતી.

કવિ પત્ર લખવામાં તેમ જ આવેલ પત્રોના જવાબ આપવામાં ઘણી ચીવટ રાખતા, શક્ય હોય તો વળતી ટપાલે ઉત્તર આપતા— કોઈક બારણું ખટખટાવે તો બારણું ખોલવામાં વાર લગાડવી ન જોઈએ એવી તેમની સમજ હશે – આના પરિણામે કાન્તનો નિખાલસ અને પારદર્શક સ્વભાવ પ્રગટ કરેલું પુસ્તક ‘કાન્તના પત્રો’ આપણે પામી શક્યા.

કવિ પ્રશ્નોરા હતા છતાં પ્રકૃતિથી ગંભીર, હસવાનું તેમને ઓછું ગમતું. હાસ્ય કરતાં વીરરસ તરફ તે વધુ પક્ષપાત દાખવતા. રિસાળ પણ એટલા. વાતવાતમાં નારાજ થઈ જતા. ગુસ્સે થવા માટે કોઈ મોટા કારણની જરૂર પડતી નહીં. કેટલીક વાર તો રમૂજપ્રેરક કારણથી પણ ચલાવી લેતા. એ દિવસોમાં તે મુંબઈની કોલેજમાં ભણતા ને હોસ્ટેલમાં રહેતા. એક દિવસ કોલેજથી આવ્યા ત્યારે મણિશંકરને કકડીને ભૂખ લાગેલી ને ભોજન તૈયાર નહીં. એ સમયે એમની જ્ઞાતિના રિવાજ પ્રમાણએ બ્રાહ્મણ સિવાયના કોઈએ રાંધેલી રસોઈ જમવાનો પ્રતિબંધ હતો. પાસે ચૂલો પડ્યો હતો. જેણે કશું રાંધ્યું નહોતું, આથી ચૂલાનો વાંક કાઢી – ‘અમારી ગેરહાજરીમાં તે કેમ કશું રાંધ્યું નહીં?’ એવું ચૂલાને ગુસ્સાથી પૂછીને તેમણે ચૂલો ભાંગી નાખ્યો હતો. પછી ગુસ્સો ઉતરતાં આ કિસ્સો કહી મિત્રોને હસાવતા.

૧૯૦૯માં રાજકોટ ખાતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ત્રીજું અધિવેશન ભરાવાનું હતું. ત્યારે કાન્તના સૂચનથી પ્રમુખપદ માટે નરસિંહરાવનું નામ ભાવનગરે સૂચવ્યું. પણ બળવંતરાય ઠાકોરે જે એ પરિષદના કર્તાહર્તા હતા તેમણે અને રાજકોટે દી. બ. અંબાલાલની વરણી કરી આથી કાન્તે બ. ક. ઠા. સાથે કિટ્ટા કરી નાખી. બંને વચ્ચેના અબોલા લગભગ પાંચ વર્ષ સુધી અતૂટ રહ્યા હતા. મૈત્રીભંગ પણ તે ચુસ્તપણે પાળતા. એમ તો તેમના ખાસખાસ મિત્ર પ્રભાશંકર પટ્ટણી જોડે વાંકું પડ્યું ત્યારે તેમની સાથેય બોલવાનું કવિએ બંધ કરી દીધું હતું.

સ્વભાવમાં કવિ આળા પણ એટલા. પોતાનો ગમો-અણગમો તે છુપાવી શકતા નહીં. ભાવનગરનરેશ ભાવસિંહજી તેમના પર ઘણો ભાવ રાખતા. કવિને એકવાર જમવા તેડ્યા. મહારાજા ને કવિ સાથે જમવા બે ઠા. જમ્યા બાદ કદાચ નેપ્કિન હાથવગો નહીં હોય કે પછી કવિ તરફની આત્મીયતા બતાવવા મહારાજાએ કવિના ખેસથી પોતાના ભીના હાથ લૂછ્યા. કવિના ચહેરા પર નારાજગી ઊપસી આવી. પોતાનો ખેસ મહારાજના હાથમાં મૂકતાં કહી દીધું કે આ ખેસ હવે તમે જ રાખો. આપી દીધો.

કવિના હાથ પણ મજબૂત હતા. જરૂર પડે એનો ઉપયોગ કરતાંય તે અચકાતા નહીં. તેમને ત્યાં રસોઈ બનાવવા માટે રસોઈયો રાખ્યો હતો. શબરીનાં બોર જેટલી રસોઈ ચાખે ત્યાં સુધી બરાબર છે, પણ આ રસોઈયો તો જમવા જેટલી રસોઈ ચાખી જતો, કવિએ એને રંગે હાથ પકડ્યો અને જોરથી ગાલ પર તમાચો મારીને તરત જ રવાના કરી દીધો.

એક નાટકકંપનીએ કવિ કાન્ત પાસે ‘જલિમ ટુલિયા’ નામનું એક નાટક લખાવ્યું. આ નાટકમાં એકાદ પ્રવેશ સુધરાવવાની ઇચ્છા કંપનીના માલિકને થઈ આવી. તેણે પોતાના બે માણસોને કવિ પાસે મોકલ્યા. તેમણે કવિને જણાવ્યું કે નાટકનો એક પ્રવેશ બદલાવવાનો છે એવું શેઠનું ફરમાન છે. કેવા પ્રકારના ફેરફાર કરવાના છે, એ પણ સમજાવ્યું. કવિ ચૂપચાપ સાંભળી રહ્યા. પછી બોલ્યા : ‘બેસો, હું સુધારું છું’ અને એકાદ મિનિટ પછી તાળું-ચાવી લઈ રૂમને અંદરથી બંધ કરી દીધો. ત્યાર બાદ કવિએ ખૂણામાંથી એક ધોકો ઉપાડ્યો. આ જોઈ પેલા બેએ ગભરાટથી પૂછ્યું : ‘આપ શું કરો છો?’ ‘કંઈ નહીં, તમને થોડી શિક્ષા કરવા માગું છું.’ કહી કવિ તાડૂક્યા : ‘તમારી જાતના નાટકવાળાઓ, પ્રોફેસરને પણ નાટક સુધારવાની આજ્ઞા કરો છો?’ અને બંનેને ધોકાટીને ભગાડી મૂક્યા.

મણિશંકર વિદ્વાન હતા એટલે એમને ગાળો તો આવડતી જ હશે. (જોકે ગાળો બોલનાર માટે વિદ્વત્તા આડે આવતી નથી એ આપણે સુપેરે જાણીએ છીએ), પણ કવિ કાન્ત જાહેરમાં તો માત્ર ‘સાલો’ જ ટેવ લેખે વારંવાર બોલતા. એકવાર મુંબઈની સાહિત્ય સભાએ તેમને પ્રવચન માટે નોતરેલ. વિષય હતો ‘ભગવદ્ગીતાનો યોગ.’ પ્રવચનની શરૂઆતમાં જ તેમણે શ્રોતાઓને કહી દીધું કે મારા ભાષણમાં ‘સાલો’ શબ્દ આવશે. પરંતુ આ અપશબ્દ અત્રેના સુરતીઓ અને ભરૂચીઓનો ખાસ છે, અને તમે બધા એમના પરિચિત છો, એટલે હું માની લઉં છું કે, એ શબ્દ જ્યારે પણ હું વાપરીશ ત્યારે ત્યારે તમને કોઈને માઠું નહીં લાગે. ભાષણ ગીતા વિશે હતું અને આ શબ્દ ભાષણમાં ઘણી વાર આવ્યો. (આને કહેવાય વસુધૈવ કુટુમ્બકમ્). આ લખનારના મતે અહીં સાલાને ગાળના અર્થમાં ન લેવાવો જોઈએ, કેમ કે આમ જોવા જઈએ તો ‘ગીતા’ એ સાળા અને બનેલી વચ્ચેનો સંવાદ જ છે. શ્રીકૃષ્ણ – સાલેરામ બનેલીલાલ અર્જુનને ઉપદેશ આપે છે – સાળાની બહેનને પરણવાનો આ બદલો!

પણ વ્યવહારમાં તે અતિ નમ્ર, વિવેકી, મિતભાષી અને ઓછાબોલા હતા. નાનામાં નાના માણસનેય ત્રીજા પુરુષ એકવચનમાં – તું -કારે ન બોલાવે. કોઈને મદદરૂપ થવાનું ગમે, કવિ ન્હાનાલાલ બીમાર પડી ગયા ત્યારે કાન્ત તેમને પોતાને ત્યાં લઈ ગયા હતા. ને ઘેર નોકર-ચાકરો હોવા છતાં તેમણે જાતે જ ન્હાનાલાલની ચાકરી કરેલી. એ રીતે બળવંતરાય ઠાકોર માંદા પડ્યાની જાણ થતાં કઈ કઈ ઔષધિ કેટલી માત્રામાં લેવી એનો તેમને વિગતે પત્ર લખેલો. તેમની એવી એક આદત હતી કે એમની સાથે કોઈ ને કોઈ જમનાર બેસે તો જ તેમના ગળે કોળિયો ઊતરતો. ઉનાળાની એક બપોરે કવિ ઘેર આવ્યા. તેમના એકને માટે જ જમવાનો પાટલો મંડાયો હતો. બીજું કોઈ જમનાર સાથે નહોતું. અંબોટિયાભેર તે સામેની શેરીમાં શોધ કરવા ગયા કે કોઈ ભાઈ જમ્યા વગરનો હોય તો મારી જોડે જમવા બોલાવું. તેમને સારું સારું ખાવાનું,

ખવડાવવાનું ને રાંધવાનું પણ ગમતું. તેમને ગમે ત્યાં ગમે ત્યારે ઊંઘ આવી જતી. કહે છે કે નેપોલિયનને યુદ્ધના મેદાનમાં તોપોની વચ્ચે કે ઘોડા પર ઊંઘ આવી જતી. જ્યારે આ કવિની ઊંઘ તો તોપ કે ઘોડાની ઓશિયાળી રહેતી નહીં.

કવિ અતિ સંવેદનશીલ, હૃદય બહુ ઋજુ, તેમનું સિતારવાદન ઘણું જ સુંદર. તેમના પહેલા દીકરા પ્રાણલાલને તે લગભગ દરરોજ સિતાર સંભળાવતા. એ પુત્ર સાવ નાની વયે માંદગીમાં ગુજરી ગયો એનો તીવ્ર આઘાત લાગવાથી તેમણે કાયમ માટે સિતાર વગાડવાનું છોડી દીધું. પ્રથમ પત્નીનું નામ નર્મદા. તે પણ બહુ વહેલાં અવસાન પામ્યાં. એમના સદ્ગત થયા બાદ નર્મદાની યાદમાં કવિએ ઢગલાબંધ કવિતાઓ લખી. કહે છે કે કોઈ ગુજરાતી કવિએ તેની (જીવંત કે) મૃત પત્ની પાછળ આટલી બધી કવિતાઓ ભાગ્યે જ લખી હશે – આપણે ત્યાં એવો રિવાજ જ ક્યાં છે? (‘તને મેં ઝંખી’તી, પ્રખર સહરાની તરસથી’, જેવાં કાવ્યો કોઈ તેની ખુદની પત્ની માટે લખવા જાય તો સાહિત્યના બજારમાં નાહકનો વગોવાઈ જાય – વેવલામાં ખપી જાય.)

કવિ કાન્ત બ્રાહ્મણ મટીને ખ્રિસ્તી બની ગયા. ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો. ૧૯૦૦ની સાલમાં આ રીતે ધર્મપરિવર્તન કરવું એ બ્રાહ્મણ માટે અતિ ભયંકર લેખાતું. જ્ઞાતિએ તેમનો બહિષ્કાર કર્યો. નાતબહાર કર્યા. મિત્રો ખરી પડ્યા, નાત-જાતમાં તે હાંસીપાત્ર બન્યા. ‘વૈદ્યકલ્પતરુ’ નામના સામયિકમાં તો એવી મજાક છપાયેલી કે મણિશંકરને તો ધર્મનો મેનિયા લાગુ પડ્યો છે. ભાવનગરના મહારાજાસાહેબના કહેવાથી તેમના અંતરંગ મિત્ર ને દીવાન એવા પ્રભાશંકર પટ્ટણીએ કવિને ચિઠ્ઠી દ્વારા જાણ કરી કે ખ્રિસ્તી ધર્મ અને કેળવણીખાતાની આ નોકરી બંને સાથે રહી શકશે નહીં. કવિએ કાચી ક્ષણમાં રાજીનામું ધરી દીધું. બહુ સમજાવ્યા, પણ સ્વમાની કવિએ રાજીનામું પાછું ન જ ખેંચ્યું. ધર્મપલટાને કારણે બળવંતરાય ઠાકોર અને પ્રભાશંકર પટ્ટણી જેવા અભિન્ન મિત્રો પણ તેમનાથી નારાજ થઈ ગયેલા. જ્ઞાતિએ એવો ઠરાવ કર્યો કે મણિશંકરનાં બીજાં પત્ની (તેમનું નામ પણ નર્મદા હતું) તથા બાળકોએ મણિશંકરથી અલગ રહેવું – તેમને રાંધી ખવડાવવું નહીં કે બાળકોને પણ તેમની પાસે જવા દેવા નહીં. ન્યાતના આ ઠરાવથી કવિ બેચેન થઈ ગયેલા. નર્મદાને પત્રમાં તે લખતા કે મિનિટે મિનિટે તને સંભારતાં કલાકો સુધી રડવામાં ગાળું છું. એક પત્રમાં તો પત્નીને કરગરતાં લખ્યું છે કે ‘અપરાધોની ક્ષમા માગું છું, જ્ઞાતિને પગે તો નહીં પડું પણ તારે પગે પડું છું. તું ચાહે તે કર.’ સાથે સાથે નર્મદાને ટાંકીને તેમણે પત્નીને જણાવ્યું હતું કે કવિ નર્મદાશંકર નાત બહાર થયા ત્યારે ડાહીગૌરીએ તેમનો ત્યાગ કીધેલો નહીં. તા.ક.માં ઉમેરી શક્યા હોત કે નર્મદાને ડાહીગૌરી ઉપરાંત તારી જ નામધારી નર્મદા નામની બીજી પત્ની પણ હતી. તો પણ બંને સ્ત્રીઓ જીવનમાં છેલ્લા શ્વાસ સુધી નર્મદાની પડખે ઊભી રહી હતી, એ બંને વીરાંગનાઓમાંથી કંઈક તો શીખ!

સમાજ અને કુટુંબીજનો દ્વારા હડધૂત થયેલ કવિ અંદરથી તૂટી ગયા હતા. આ મનઃસ્થિતિમાં તેમણે બળવંતરાયને એક પત્રમાં લખ્યું હતું : ‘મિત્રહીન હોવાથી અને અત્યારે આગળ કદી નહીં એટલો બધો એકલ થઈ ગયો છું એમ લાગતાં, વળી અત્યંત દુઃખદ નીવડે એવા સાંભવો નજર આગળ તરવરે છે તેની પીડામાં, હું ત્હમારું સ્મરણ કરું છું. – ભાઈ, અને જો મહારાં દીન વચનોથી ત્હમને દયા સ્ફુરે, અને ગઈ ગુજરી બધી કડવી ઘટનાઓ ત્હમે ભૂલી શકો, તો મહારાં વીનવણાં સાંભળો અને અહીં આવો.’

○

ખુદની કવિતા વિશે તેમનો મત બહુ ઊંચો ન હતો. એ કહેતા કે કવિ તરીકે હું નિષ્ફળ ગયો છું. જ્યારે મેં સૌથી પ્રથમ ડેન્ટી વાંચ્યો ત્યારે મેં મારી લખેલી પાંચસો-સાતસો લીટીઓ કવિતાની હતી તેનો નાશ કર્યો. મને એમ જ લાગ્યું કે આપણે તો માત્ર જોડકણાં જ જોડનારા છીએ.. ખરેખર કવિ તો ડેન્ટી જેવા જ ગણાય.’ કવિ કાન્તે કવિતાઓ લખી અને એમાંની ઘણી કવિતાઓ નિર્મમપણે ફાડી પણ નાખી – દૂધપીતી કરી નાખી. એને માટે જોકે કઠણ કાળજું જોઈએ. તે કદાચ એવું માનતા હશે કે કવિતાઓ છપાવવા કરતાં તેને ફાડી નાખીને હું સાચી સાહિત્યસેવા કરી રહ્યો છું. એ વાત સાચી પણ લાગે છે. ઢગલાબંધ પુસ્તકો પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે, એ કારણે તો પુસ્તકોની પસ્તીના ભાવ ખાસ વધતા નથી, અને એ પણ ખરું કે કવિને જિવાડવા માટે એકમાત્ર ‘પૂર્વાલાપ’ જ કાફી છે.

"The Annunciation" by Fra Angelico (ca. 1442-1443) (Photo: Web Gallery of Art via Wikimedia Commons Public Domain)

What is a Fresco?

A fresco painting is a work of wall or ceiling art created by applying pigment onto intonaco, or a thin layer of plaster. Its title translates to "fresh" in Italian, as a true fresco's intonaco is wet when the paint is applied.

(Photo: Lori Greig via Flickr CC BY-NC-ND 2.0)

કઈ તરકીબથી.. – ઉદયન ઠક્કર

કઈ તરકીબથી પથ્થરની કેદ તોડી છે?
કૂંપળની પાસે શું કુમળી કોઈ હથોડી છે?

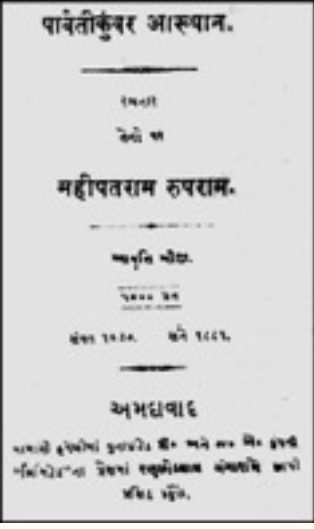
તમારે સાંજને સામે કિનારે જાવું હો,
તો વાતચીતની હલ્લેસાં-સભર હોડી છે.

સમસ્ત સૃષ્ટિ રજતની બન્યાનો દાવો છે,
હું નથી માનતો : આ ચંદ્ર તો ગપોડી છે!

ગઝલ કે ગીત એ વારાફરતી પહેરે છે :
કવિની પાસે શું વસ્ત્રોની બે જ જોડી છે?

પાર્વતીકુંવર આખ્યાન – મહીપતરામ નીલકંઠ – દીપક મહેતા

પુસ્તકના ટાઇટલપેજ પર પુસ્તકના નામ પછી છાપ્યું છે: 'રચનાર તેનો વર'. લેખકનો પરિચય આ રીતે આપવામાં આવ્યો હોય તેવું બીજું કોઈ પુસ્તક આપણી ભાષામાં તો છપાયું હોવાનું જાણ્યું નથી. અને આ પુસ્તકનો લેખક કોઈ અઠકપાંસળું, વહુઘેલો, પ્રસિદ્ધિભૂખ્યો યુવાન નહોતો. બાવન વર્ષનો ઠરેલ પ્રૌઢ હતો. અને તે પણ સાહિત્ય, સમાજસુધારો, કેળવણી, સરકારી નોકરી વગેરે ક્ષેત્રે કરેલી ઊંજળી કામગીરીને કારણે અમદાવાદમાં જ નહિ, આખા ગુજરાતમાં પણ પાંચમાં પુછાતો એવો, અંગ્રેજ સરકાર પાસેથી 'રાવસાહેબ' અને સી.આઈ.ઈ.નો ખિતાબ મેળવવાનાર જણ હતો. એનું નામ મહીપતરામ રુપરામ નીલકંઠ (૧૮૨૯-૧૮૯૧). અને જે પુસ્તકના ટાઇટલપેજ પર તેમણે પોતાની ઓળખાણ 'રચનાર તેનો વર' તરીકે આપી છે તે પુસ્તકનું નામ 'પાર્વતીકુંવર આખ્યાન'. કોણ હતી આ પાર્વતીકુંવર? નારીવિમુક્તિની વાત પણ આપણે ત્યાં શરૂ થઈ તે પહેલાં આપબંને અને પતિની સહાયથી ઘણાંબધાં રૂઢિ, વહેમ, અંધશ્રદ્ધા વગેરેમાંથી મૂંગે મોંએ મુક્તિ મેળવનાર એક સ્ત્રી. જે મહીપતરામની

પત્ની હતી. પત્નીના વિયોગમાં કે વિરહમાં કાવ્યો કે લેખો લખનારા લેખકોની આપણે ત્યાં ખોટ નથી. પણ પારકી નહિ પણ પોતીકી પત્નીનું જીવનચરિત્ર લખનારા લેખકો કેટલા?

પોતાના લગ્નજીવનની કેટલીક વાતો મહીપતરામે અહીં નિખાલસતાથી લખી છે. પત્નીનો સ્વભાવ, રહેણીકરણી, આચારવિચાર વગેરેની વિશિષ્ટતાઓની વાત ભલે ચન્દ્ર સપ્તકમાં પણ લખી છે. એ દૃષ્ટિએ તો આ પુસ્તક મહત્ત્વનું છે જ. પણ ૧૯મી સદીના કેટલાક દાયકાના કુટુંબજીવન અને સમાજજીવનનો આછો, પણ ઓછો નહિ, તેવો પરિચય પણ તેમાંથી મળી રહે છે. એટલે આપણાં સમાજ અને સંસ્કૃતિ વિશે સમાજશાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવા ઇચ્છતા હોય તેમને માટે પણ આ પુસ્તક ઉપયોગી થાય તેમ છે. અલબત્ત, અહીં જે વાત છે તે એ વખતના સમાજમાં શિક્ષણ, સુધારો વગેરે ક્ષેત્રે અગ્રણી રહેલી એક જ્ઞાતિના શહેરી કુટુંબની છે. એટલે અહીં જે ચિત્ર જોવા મળે છે તે એ વખતના ગુજરાતમાં સર્વવ્યાપી હતું એમ માનવાની ભૂલ કરવા જેવું નથી...

અહીં જે ચિત્ર જોવા મળે છે તે કેવું છે? પાર્વતીકુંવરનો જન્મ ૧૮૩૦માં. ચાર વર્ષના થયાં ત્યારે માતાનું અવસાન. મહીપતરામે દોઢ વર્ષની ઉંમરે માતા ગુમાવેલાં. મોટું સંયુક્ત કુટુંબ એટલે નાની (માતાની માતા) પાસે ઉછેર. પિતા વસંતરાય એ વખતના ઘણા નાગરોની જેમ ફારસી ભણેલા. 'સાધારણ લોક જેવા વહેમી ન હતા.' (અવતરણચિહ્નોમાં બધે ભાષા-જોડણી મૂળ પ્રમાણે). મહીપતરામનું કુટુંબ પણ સમાજમાં અગ્રણી ગણાય તેવું. છતાં બંને કુટુંબોને બાળવિવાહ અંગે કશો વાંધો નહિ હોય એટલે પાર્વતીકુંવર પાંચ વર્ષનાં, અને મહીપતરામ છ વર્ષના હતા ત્યારે તેમનાં લગ્ન થયાં. અલબત્ત, લેખક કહે છે કે 'પરણવું એટલે શું તે હમે બહુ સમજતાં નહિ.' સુરતમાં બંને કુટુંબનાં ઘર સામસામે આવેલાં. એટલે સુરતની મોટી આગમાં બંને ઘર બળી ગયાં. વસંતરાયને એક દીકરો અને ત્રણ દીકરી. દીકરો નાની વયે ગુજરી ગયો. પણ ત્રણ દીકરીઓ પર પિતાનો અભાવ નહિ. લેખક કહે છે : 'બાળા એટલી જવાળા એવું તે માનતા નહિ. દીકરા સમાન ગણી તેમના પર હેત કરતા.' એ જમાનામાં આવું વલણ અપવાદરૂપ ગણાય. પાર્વતીકુંવર નિશાળમાં ભણવા ગયાં નહોતાં. પણ વાંચી-લખી શકતાં. ઘણાં આખ્યાન વગેરે કંઠસ્થ. અઢાર વર્ષની ઉંમર સુધી સંતાનનો જન્મ ન થયો એટલે (અગ્રણી જ્ઞાતિના અગ્રણી કુટુંબમાં પણ) 'એનું માન ઘટ્યું અને સાસરિયાંની અપ્રીતિ વધી.'

મહીપતરામ ભણવા માટે મુંબઈ આવ્યા ત્યારે પાર્વતીકુંવર પણ તેમની સાથે. ત્યારે તેમની ઉંમર એકવીસ વર્ષની. 'મુંબઈમાં ઘર માંડ્યું ત્યારથી અમે બંને ખરેખર એકત્ર થઈ ગયાં.' સંતાનપ્રાપ્તિ માટે ધાગાદોરા, બાધાઆખડી પર વિશ્વાસ નહિ. મુંબઈની પડોશી સ્ત્રીઓએ એક ગોરનું મંત્રેલું પાણી પીવા કહ્યું. પતિ સાથે ચર્ચા કર્યા પછી પાર્વતીકુંવરે કહ્યું કે ડોક્ટર ભાઉ દાજી (મુંબઈના અગ્રણી ડોક્ટર અને સમાજસુધારક)ને પાણી દેખાડીએ અને તેઓ હા પાડે તો જ હું પીઉં. આવી શરતે પાણી આપવાની ગોરે ના પાડી. પાર્વતીકુંવરે કશી અવઢવ વગર પાણી ન પીધું. શુકન-અપશુકનમાં પણ પાર્વતીકુંવર માનતાં નહીં. ૨૬ વર્ષની વયે પહેલી વાર સગર્ભા બન્યાં. સુવાવડ માટે સુરત જવા નીકળતાં હતાં ત્યારે ઘરની બહાર નીકળતાં બિલાડી આડી ઊતરી. પડોશીઓ કહે કે આ તો અપશુકન થયાં. આજે ન જવાય, કાલે જજો, પણ પાર્વતીકુંવરે કહ્યું કે હું એવાં શુકન-અપશુકનમાં માનતી નથી. અને તેઓ પિયર જવા નીકળી ગયાં.

પણ સામાજિક રૂઢિ-બંધનોની પરવા કર્યા વગર પાર્વતીકુંવર પતિની પડખે ઊભાં રહ્યાં તે તો મહીપતરામ વિલાયત ગયા ત્યારે. મહીપતરામ મુંબઈથી વિલાયત જવા નીકળ્યા ત્યાં સુધીમાં સમાજના અમુક વર્ગે તેમનો ઉગ્ર વિરોધ કરેલો. પણ પત્નીએ તેમને કહ્યું : ‘મારો વિચાર ફર્યો નથી, લોક અનેક પ્રકારની ઘણી ધાસ્તી બતાવે છે; આખો જન્મારો નાતબહાર રહેવું પડશે, છોકરાને કન્યા નહિ મળે, તેથી પાછળ વંશ રહેશે નહિ, દરિયામાં ડુબવાની બીક બતાવે છે; એમ ઘણી રીતિ બીવડાવે છે પણ મારી હિંમત ઓછી થઈ નથી.’ મુંબઈ રહેતાં ત્યારે ત્યાંની કેટલીક ગુજરાતી શાળાઓ તપાસવા માટે, છોકરીઓને ઇનામ આપવા માટે, પાર્વતીકુંવર જતાં. મહીપતરામ ઇંગ્લંડના પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા પછી કેટલેક વખતે અમદાવાદ સ્થાયી થયા. ત્યારે અમદાવાદના કલેક્ટર મિસ્ટર એલિફન્ટની પત્નીની આગેવાની નીચે કેટલીક સ્ત્રીઓએ કન્યા-કેળવણીનું કામ હાથમાં લીધું. તેમાં પાર્વતીકુંવર સ્વેચ્છા અને હોંશથી જોડાયાં. તેને કારણે કેટલીક અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ સાથે તેમણે કામ કર્યું. વખત જતાં તેમની સાથે પત્ર-વ્યવહાર પણ કર્યો. (અલબત્ત, અંગ્રેજીમાં લખાયેલા પત્રોનો અર્થ મહીપતરામ કરી સંભળાવતા, અને પાર્વતીકુંવર ગુજરાતીમાં જે જવાબ બોલે તેનો અંગ્રેજીમાં તરજુમો કરી મહીપતરામ પત્ર લખતા. મુંબઈમાં હતાં ત્યારે પાર્વતીકુંવરે અંગ્રેજી ભાષા શીખવાનું શરૂ કરેલું, પણ પતિ તરફથી પ્રોત્સાહન ન મળતાં છોડી દીધેલું. લેખક કહે છે : ‘આ મારી ભૂલને માટે તે મને ઘણી વાર ઠપકો દેતી.’ મહીપતરામની બદલી સુરત થતાં ત્યાંના કલેક્ટર સર હોપની પત્નીને મળવા જાય ત્યારે પાર્વતીકુંવર બૂટ-મોજાં પહેરતાં. જે ગાડીમાં જાય તેના પડદા પાડતાં નહિ. આ અંગે તેમની ખૂબ ટીકા થયેલી.

મહીપતરામ અને પાર્વતીકુંવરના મોટા દીકરા અનુભાઈનાં લગ્ન થયાં ત્યારે સાથોસાથ વચલા દીકરાનાં લગ્ન પણ કરી લેવા કુટુંબના કેટલાક સભ્યોએ અને નાતીલાઓએ દબાણ કર્યું. પણ ત્યારે એ બંને બાળવયનાં હતાં. પાર્વતીકુંવરે સૌને સાફ કહી દીધું : ‘મારે લા’વો લેવાને માટે હું મારા દીકરાનો ભવ બગાડવાની નથી. જેથી છોકરાંને આગળ જતાં દુઃખ પડે કે નુકસાન થાય તેવું માબાપે કરવું ન જોઈએ. બાળલગ્ન નુકસાનકારી છે માટે તે હું નહિ કરું. વિવાહ ટળવાની બીકથી હું ડરવાની નથી.’ મોટા દીકરા અનુભાઈની પત્ની શણગારવહુના અભ્યાસમાં રસ લઈ પાર્વતીકુંવરે તે અંગ્રેજી પણ સારું શીખે એવો આગ્રહ રાખ્યો. પાર્વતીકુંવરના અવસાન પછી થોડા જ વખતમાં તેમની પુત્રવધૂનું પણ અવસાન થયું. ચેમ્બર્સના અંગ્રેજી પુસ્તકનો પુત્રવધૂ શણગારવહુએ કરેલો અનુવાદ ‘ટૂંકી કહાણીઓ’ નામે પ્રગટ થયો હતો.

પાર્વતીકુંવરની તબિયત વર્ષોથી નરમગરમ રહેતી. ૧૮૭૯-૧૮૮૦ના અરસામાં તેમની તબિયત વધુ લથડી. કોઈ ડોક્ટરની દવા અસર કરતી નહોતી. એક દિવસ અંતકાળ નજીક આવ્યો છે એમ લાગતાં પાર્વતીકુંવરની બહેને ગૌદાન અપાવવા માંડ્યાં. તેની ખબર પડતાં પાર્વતીકુંવરે કહ્યું કે હું તેમાં માનતી નથી. પછી પતિને કહ્યું કે પ્રાર્થના સમાજને ચાર પ્રાર્થનામાળા આપો. તે પછી થોડે દિવસે, ૧૮૮૦ના જુલાઈની ૧૪મી તારીખે ૪૯ વર્ષની ઉંમરે પાર્વતીકુંવરનું અવસાન થયું.

પણ આ પુસ્તક પ્રગટ ક્યારે થયેલું? આપણા ધરખમ સંશોધક અને વિવેચક ડૉ. રમેશ મ. શુક્લ પણ આ પુસ્તકની પહેલી આવૃત્તિની નકલ મેળવી શક્યા નહોતા. એટલે તેમના દ્વારા સંપાદિત અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદેમી દ્વારા પ્રકાશિત ‘મહીપતરામ ગ્રંથાવલી’ના પહેલા ખંડમાં તેમણે ૧૮૮૧માં પ્રગટ થયેલી બીજી આવૃત્તિ સમાવી છે. તેની પાંચ હજાર નકલ અમદાવાદના યુનાઈટેડ પ્રિન્ટિંગ એન્ડ જનરલ એજન્સીના છાપખાનામાં છપાઈ હતી. પણ કેટલાક આંતરિક સંદર્ભોને આધારે આપણે પહેલી આવૃત્તિની પ્રકાશનસાલ અંગે અનુમાન કરી શકીએ તેમ છીએ. અગાઉ જોયું તેમ પાર્વતીકુંવરનું અવસાન ૧૮૮૦ના જુલાઈમાં થયું એટલે તે પછી જ પહેલી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ હોઈ શકે. બીજી આવૃત્તિમાં લેખકે પહેલી આવૃત્તિનો પાઠ જેમનો તેમ રાખ્યો છે. તેઓ લખે છે : ‘પોતાની ઇન્ગ્રેજી વાચનની ચોપડીમાંથી વહુએ મનોરંજક વિષય બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિક ગ્રંથને માટે ગુજરાતીમાં તૈયાર કર્યો છે. એ મરણના થોડા દિવસ આગળ જાણી પાર્વતીકુંવરે આનંદ પામી મને કહ્યું કે તે છપાય ત્યારે મને બતાવજો. પણ અફસોસ! તે જોવાને તેનાથી જીવાયું નહિ.’ એ પછી બીજી આવૃત્તિમાં ફૂટનોટ ઉમેરીને લેખક કહે છે : ‘અફસોસ! એ પ્રિય તરુણી તા. ૧૯ મે ૧૮૮૧ વૈશાખ વદ છઠને દિવસે અકાલ મૃત્યુ પામી. એ બાઈની ‘ટૂંકી કહાણીઓ’ નામે ચોપડી પ્રગટ કરવામાં આવી છે તેની બીજી આવૃત્તિ જુઓ.’ એટલે કે ‘પાર્વતીકુંવર આખ્યાન’ની પહેલી આવૃત્તિ ૧૮૮૦ના ઓગસ્ટ અને ૧૮૮૧ના મે મહિનાની વચમાં ક્યારેક પ્રગટ થઈ હોવી જોઈએ.

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

પ્રકાશિત

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧-૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મનિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી
સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાસ્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુદી । યોગેશ જોષી

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્તયામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

પ્રકાશ્ય

અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૨, ૩, ૪ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

અવલોકન-વિશ્વ

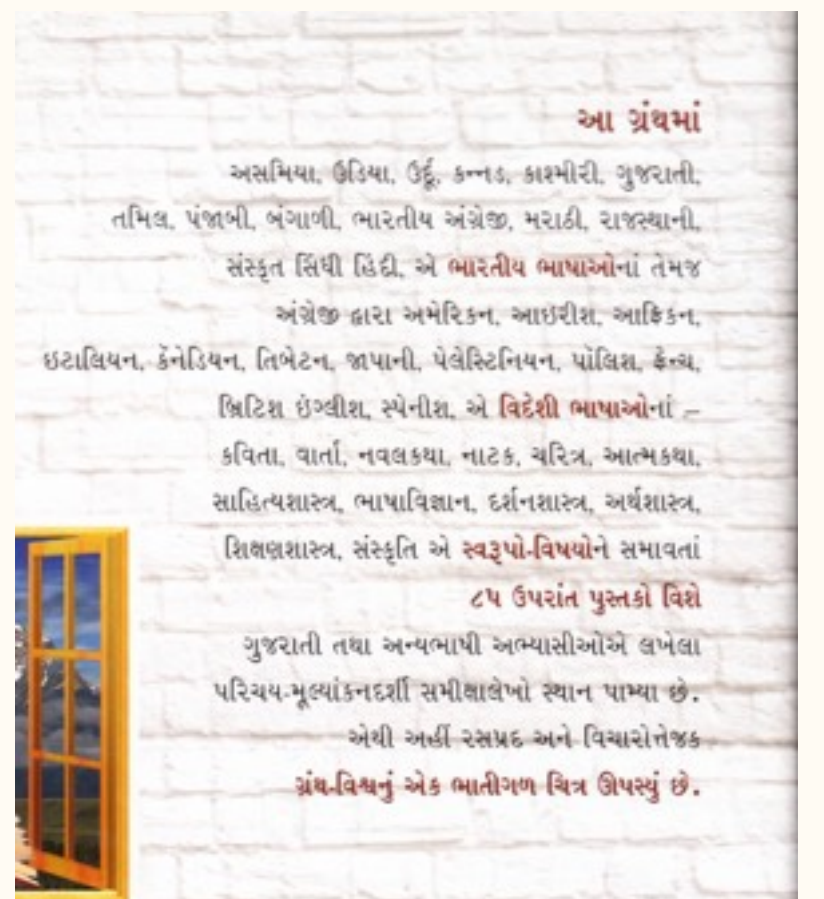
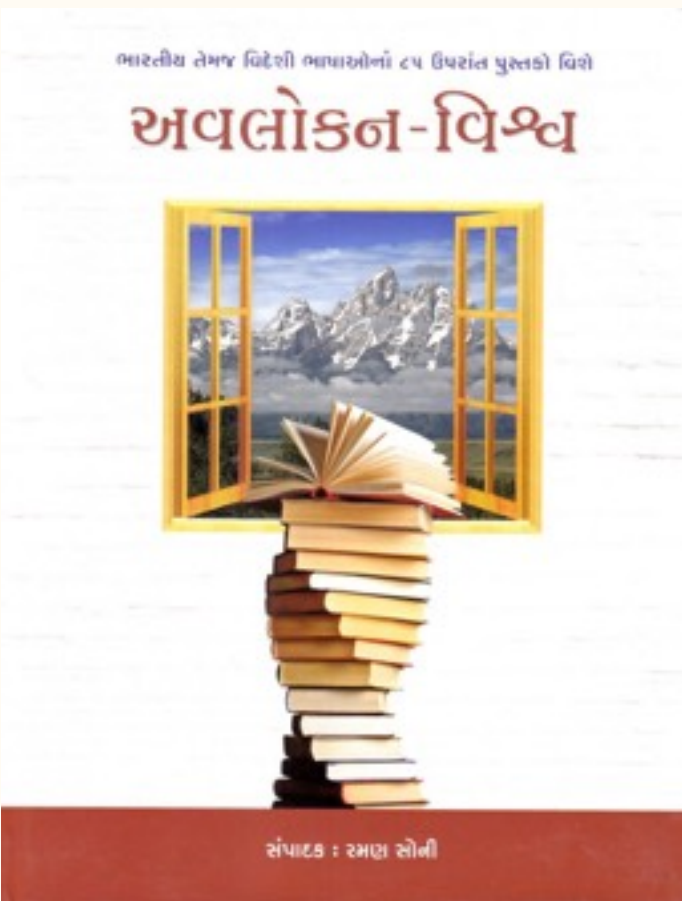
સંપાદક : રમણ સોની

(ભારતીય અને વિદેશી ભાષાઓનાં સામ્રત પુસ્તકો વિશેના આસ્વાદલેખો)

પરિચય

ચાર દાયકા સુધી ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનું અધ્યાપન કરીને વડોદરાની મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીમાંથી નિવૃત્ત થયેલા રમણ સોની (જ. 1946) ગુજરાતીના વિવેચક, નિબંધકાર, અનુવાદક, સંશોધક અને સંપાદક છે. ગુજરાતી વિવેચનના વિશેષો અને વિલક્ષણતાઓ પર એ સતત નજર રાખતા રહ્યા છે. કવિ-વિવેચક ઉશનસ્ પરના શોધનિબંધ પછી એમના વિવેચનસંદર્ભ, સામિપ્રાય, સમક્ષ, મથવું ન મિથ્યા તથા ગિરિધરો અને પિચ્છધરોની વચ્ચે – એવા વિવેચન-ગ્રંથોમાં વસ્તુના નક્કર સ્પર્શવાળાં વિવેચન-લખાણો એમની પાસેથી પ્રાપ્ત થયાં છે. મરમાળી અભિવ્યક્તથી નિઃસંકોચપણે નિર્ભીક વિવેચન કરવા છતાં વિવેચનમાં એમનો મૂળ અભિગમ તટસ્થ, વિધાયક અને ઇતિહાસલક્ષી રહ્યો છે. જેની 16 આવૃત્તિઓ થઈ છે એ તોત્તોચાન, ઉપરાંત અમેરિકા છે ને છે જ નહીં જેવા સુબોધ અનુવાદગ્રંથો; વસ્તાવાને કિનારે જેવું લાક્ષણિક પ્રવાસ-પુસ્તક; સાત અંગ, આઠ અંગ અને– જેવો હાસ્યનિબંધ સંગ્રહ સર્જકતાનો સ્પર્શ આપનારાં છે. એમણે કરેલાં અનેકવિધ અભ્યાસશીલ સંપાદનોમાં શાસ્ત્રીયતા અને વિવેચકની સજ્જતાનો સુમેળ છે. પ્રત્યક્ષ જેવા પુસ્તક-સમીક્ષાના સામયિકને અઢી દાયકા સુધી સંપાદિત કરીને સાહિત્યિક પત્રકારત્વના ક્ષેત્રે સંપાદક તરીકે એમણે અમીટ છાપ પાડી છે. નેપથ્યેથી પ્રકાશવર્તુળમાં તેમ જ અવલોકન-વિશ્વ જેવા ગ્રંથો પ્રત્યક્ષના ઉપક્રમે પ્રકાશિત કરીને એમણે વિવેચન-સંશોધન ક્ષેત્રે ગુજરાતી વિવેચનની આબોહવાને સતત સંચારિત કરી છે.

(પરિચય – કિશોર વ્યાસ)

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.